

MI BOŠNJACI

PROBUDI SE, BOŠNJAČE

Manifest buđenja, opstanka
i odgovornosti Bošnjaka

AUTORSKO IZDANJE · 2026

PROBUDI SE, BOŠNJAČE

PROBUDI SE, BOŠNJAČE

Manifest buđenja, opstanka i odgovornosti
Bošnjaka

Autorsko izdanje · 2026

© 2026. Sva prava pridržana.

Nijedan dio ove knjige ne smije se umnožavati ili prenositi u komercijalne svrhe bez pisanog odobrenja autora, osim kratkih navoda uz jasno navođenje izvora.

Autorsko izdanje.

Naslovnica: originalna ilustracija izrađena za ovo izdanje.

Jezik izdanja: bosanski.

Ovo je autorski manifest, a ne školski udžbenik niti pravni komentar. Čitatelj se za detaljno proučavanje historijskih i pravnih pitanja upućuje na izvore navedene na kraju knjige.

Bošnjacima koji su sačuvali ime kada ga nije bilo lako izgovoriti;
majkama koje su sačuvale istinu; djeci koja će Bosnu učiniti
boljom nego što smo je zatekli.

Riječ autora

**Ja, autor ove knjige, govorim vam otvoreno:
sramota je šutjeti dok vlastitim rukama slabimo
svoj narod i svoju domovinu.**

Kako vas nije stid da se kunete u Bosnu, a glas prodajete za sitnu korist? Da spominjete šehide i Srebrenicu pred kamerama, a zaboravite porodice žrtava čim se svjetla ugase? Da psujete korupciju, a tražite vezu; govorite o poštenju, a branite „svoga“ lopova; veličate znanje, a kupujete diplome?

Bošnjaci, dosta je izgovora i velikih zastava iznad malog karaktera. Niko neće umjesto nas odgojiti djecu, sačuvati bosanski jezik, otvoriti knjigu, prijaviti radnika, odbiti mito i izgraditi poštenu ustanovu. Ne tražim da mrzite druge. Tražim da prestanete izdavati sebe.

Ja vam ne nudim uspavanku, nego ogledalo. Ako se prepoznate, ne ljutite se na knjigu. Ljutite se na šutnju koja hrani nepravdu i strah koji spušta glavu. Mi, narod nad kojim je u Srebrenici počinjen genocid, nemamo pravo žrtve pretvarati u ukras praznih govora.

Pred Bogom, mrtvima i djecom koja dolaze govorim vam: ustanite. Budite pošteniji, obrazovaniji, hrabriji i odgovorniji. Bosnu čuva čovjek koji drži riječ, radi svoj posao i ne prodaje obraz. Naša borba počinje kada prestanemo lagati sebe i počnemo djelovati.

Sadržaj

Predgovor — Ova knjiga više ne šapuće	1
1. Probudi se, Bošnjake	3
2. Bosna nije jučer rođena	20
3. Genocid nad Bošnjacima — pamćenje koje nema pravo šutjeti	44
4. Kako vas nije stid	53
5. Vjera bez karaktera je prazna forma	62
6. Porodica, žena i dijete — pred kim ćemo odgovarati	71
7. Jezik, knjiga i znanje — linija opstanka	83
8. Rad, novac i korupcija — naš lopov nije naš čovjek	98
9. Bosna ili nestajanje	104
10. Ustani i preuzmi emanet	118
Napomena o izvorima	130
Izbor izvora i literature	132
Završna riječ autora	136

Ova knjiga više ne šapuće

Ako tražiš knjigu koja će ti reći da smo za sve uvijek krivi samo drugi, zatvori je odmah. Ova knjiga dolazi da probudi, ne da uspava.

Ovo nije knjiga koja će Bošnjaka milovati po ramenu dok mu kuća gori od vlastitog nemara. Nije napisana da nam ponovi kako smo dobar narod, kako smo mnogo propatili i kako će se valjda jednoga dana pojaviti čovjek koji će sve popraviti. Takvih riječi smo se naslušali. Njima smo hranili ponos, a ostavljali prazne škole, slabe ustanove, razjedinjene porodice i mlade ljude s kartom u jednom pravcu.

Ova knjiga govori glasno jer je vrijeme tihih upozorenja prošlo. Govori Bošnjaku koji se kune u Bosnu, a ne izlazi na izbore. Govori vjerniku koji zna tuđe grijehe, a zaboravlja vlastiti dug. Govori političaru koji žrtvu svoga naroda pretvara u izborni plakat. Govori poslodavcu koji ide na hadž, a radniku ne uplati doprinose. Govori roditelju koji djetetu kupi najskuplji telefon, a nikada mu ne kupi bosansku knjigu. Govori i nama koji sve to vidimo, a šutimo jer nam je lakše sačuvati poznanstvo nego obraz.

Nećemo vrijeđati Bošnjaka zbog njegovog rođenja. Nećemo ponižavati vlastiti narod niti ga proglašavati manje vrijednim. Upravo suprotno: od njega tražimo više jer vjerujemo da može više. Oštrina ove knjige usmjerena je na ponašanje koje nas

slabi, na laž koja nas uspavljuje i na kukavičluk koji se skriva iza velike zastave. Ljubav koja nikada ne kaže istinu nije ljubav. To je saučesništvo.

Kada ovdje pročitaš: „Kako vas nije stid?“, nemoj odmah tražiti drugoga kome je rečenica namijenjena. Zaustavi se. Pogledaj šta ti radiš sa svojim jezikom, porodicom, poslom, glasom, novcem, vjerom i državom. Ova knjiga neće dopustiti da se sakrijemo u množini, iako govori „mi“. Svako naše „mi“ sastavljeno je od pojedinačnih odluka.

Naša borba nije protiv Srba, Hrvata, Jevreja, Roma niti bilo kojeg naroda i čovjeka. Ne traži tuđu pokornost, tuđi strah ni tuđu zemlju. Naša borba je protiv zaborava, poricanja genocida, korupcije, nepismenosti, podaništva, porodičnog nasilja, licemjerstva, političke trgovine i navike da sopstvenu slabost zovemo sudbinom.

Srebrenicu ćemo imenovati onako kako su utvrdile pravosnažne međunarodne presude: genocid nad Bošnjacima. Bosnu i Hercegovinu ćemo imenovati svojom matičnom državom i zajedničkom domovinom svih njenih ljudi. Svoje ime ćemo nositi uspravno, bez potrebe da drugome oduzmemo njegovo.

Ovo je knjiga za čovjeka koji je umoran od čekanja. Za ženu koja zna da može voditi, ali joj stalno govore da sačeka. Za mladića kojem su rekli da bez veze nema mjesta. Za djevojku u dijaspori koja traži riječi svoga djeda. Za povratnika kojeg se sjete samo na godišnjicu. Za borca koji zna da nije branio Bosnu da bi je poslije rata neko privatizirao.

Nećemo šaptati. Ali nećemo ni mrziti. Govorit ćemo dovoljno glasno da nas probudi vlastiti glas.

Probudi se, Bošnjake

Ne čekaj da ti neko vrati dostojanstvo koje si sam prestao nositi.

Prvi udar ove knjige nije prema vani. Ide prema nama. Prema navici da smo budni samo kada nam neko ospori ime, a uspavani kada nam vlastiti čovjek krade budućnost. Prema slabosti da hiljadu puta ponovimo ko smo, a rijetko pokažemo šta umijemo izgraditi.

Probudi se, Bošnjake. Tvoje ime nije izgovor, nego obaveza. Nisi dužan nikome dokazivati da postojiš, ali jesi dužan vlastitom djetetu dokazati da pripadnost može proizvesti znanje, sigurnost i karakter. Ne traži poštovanje samo zato što si preživio. Traži ga djelom kojim si preživljavanje pretvorio u budućnost.

Previše dugo smo mislili da će nas spasiti jedan vođa, jedna stranka, jedna rezolucija ili jedan prijatelj iz svijeta. Neće. Vođa može otvoriti vrata, ali narod mora kroz njih proći. Presuda može utvrditi istinu, ali narod mora istinu naučiti. Zastava može okupiti osjećaj, ali osjećaj mora sutra otići na posao, u školu, općinu i sud.

Kako vas nije stid da se stidite vlastitog imena?

Kako vas nije stid da dijete naučite izgovoriti svaku riječ stranog jezika, a onda mu kažete da bosanski „nije toliko važan“? Kako vas nije stid da se pred tuđinom predstavljate kao nešto što će mu biti lakše prihvatiti, a od vlastitih predaka uzimate samo prezime?

Kako vas nije stid da tražite poštovanje prema Bošnjacima, a ismijavate Bošnjaka iz drugog kraja, drugačijeg naglaska, političkog stava ili stepena vjerske prakse? Ko vam je dao pravo da određujete ko je „dovoljno naš“? Narod koji stalno sužava vlastita vrata ne treba neprijatelja da ga smanji.

Kako vas nije stid da svaki ozbiljan prigovor proglasite izdajom? Kritika našeg političara nije mržnja prema Bošnjacima. Odbijanje nepotizma nije napad na jedinstvo. Traženje računa nije rušenje države. Čovjek koji od vas traži da šutite „radi naroda“ najčešće pokušava sačuvati ono što je uzeo od naroda.

Uspravite se. Ne oholite se. Ne izvinjavajte se što postojite. Ali svaki put kada izgovorite „mi Bošnjaci“, budite spremni odgovoriti šta ste tom imenu dodali.

Zašto govorimo „mi“

Postoje knjige koje čovjek čita da bi nešto saznao. Postoje i knjige koje čita da bi se nečega sjetio. Ova knjiga želi biti i jedno i drugo.

Ovu knjigu ne započinjemo riječju „ja“. Započinjemo riječju „mi“, jer priča o jednom narodu nikada ne pripada samo

jednom čovjeku. Nijedan pojedinac nije sam sačuvao naše ime, podigao sve naše kuće, ispisao sve naše knjige, odbranio sve naše gradove, isplakao sve naše žrtve niti odgojio svu našu djecu. To su činile generacije. Neke su imale glas, neke su ostale bez glasa. Neke su iza sebe ostavile zadužbine i rukopise, a neke samo nišan, prezime i uspomenu u porodičnoj priči. Sve zajedno čine ono što nazivamo: mi Bošnjaci.

Riječ „mi“ u ovoj knjizi nije zid. Ona nije nacrtana da bi nekoga isključila, ponizila ili proglasila manje vrijednim. Ona je kuća u kojoj pokušavamo urediti vlastite sobe prije nego što drugima govorimo kako trebaju živjeti. Čovjek koji poznaje sebe ne mora krasti tuđi identitet. Narod koji poštuje vlastito ime nema potrebu gaziti tuđe. Zato naše „mi“ može biti snažno, a da ne bude slijepo; ponosno, a da ne bude oholo; otvoreno, a da se ne odrekne sebe.

Mi smo evropski narod čiji je historijski prostor prije svega Bosna i Hercegovina, ali čiji ljudi danas žive i u Sandžaku, Hrvatskoj, Srbiji, Crnoj Gori, Kosovu, Sjevernoj Makedoniji, Turskoj, zapadnoj Evropi, Sjevernoj Americi, Australiji i širom svijeta. Neki od nas svakog jutra gledaju bosanske planine. Neki ih nose samo u sjećanju roditelja. Neki govore bosanski bez zastajkivanja, a neki traže riječ koju su njihovi djedovi znali. Neki su duboko vjernici, drugi svoju pripadnost žive više kroz jezik, porodicu i kulturu. Različiti smo, ali nas povezuju ime, pamćenje, iskustvo i odgovornost.

Ova knjiga nije udžbenik koji može zamijeniti historičare, arhive, sudske presude i naučna istraživanja. Ona je manifest: pokušaj da iz provjerenih činjenica i dugog iskustva izvučemo moralni pravac. Tamo gdje je historija složena, nećemo je pretvarati u bajku. Tamo gdje postoje

rasprave, nećemo sumnju skrivati iza velikih riječi. Ponos koji zavisi od neistine slab je ponos. Nama treba samopouzdanje koje može izdržati činjenice.

Naslov „Probudi se, Bošnjake“ nije poziv na rat protiv drugih ljudi. To je poziv na buđenje protiv zaborava, neznanja, siromaštva duha, korupcije, ravnodušnosti, porodičnog raspadanja, političke nepismenosti i odricanja od vlastitog identiteta. Odbacujemo rasizam, fašizam, antisemitizam, islamofobiju, kolektivnu krivicu i svaku ideju prema kojoj jedan narod ima pravo oduzeti dostojanstvo drugom. Naša sigurnost ne može biti sagrađena na tuđem strahu, niti naša budućnost na tuđem grobu.

Ali odbacivanje mržnje ne znači prihvatanje slabosti. Mir nije zaborav. Suživot nije šutnja pred nepravdom. Oprost nije brisanje presuda. Dobrota nije naivnost. Mi imamo pravo jasno izgovoriti ko smo, šta nam se dogodilo, šta smatramo svojim naslijeđem i šta želimo ostaviti djeci. To pravo prati obaveza da budemo tačni, pravedni i odgovorni.

Ovo je, zato, knjiga o buđenju bez buke. O pamćenju bez osvete. O vjeri bez prisile. O politici bez obožavanja vođa. O domovini koja pripada svim njenim ljudima i o bošnjačkom narodu koji u toj domovini ne smije biti ni gost ni nijemi posmatrač. Ovo je poziv da prestanemo čekati jednog spasitelja i počnemo graditi hiljade sposobnih, poštenih i obrazovanih ljudi.

Ako se nakon posljednje stranice budemo osjećali samo ponosnije, knjiga nije dovršila svoj posao. Trebamo postati i odgovorniji. Ponos bez rada brzo postane prazna pjesma. Pamćenje bez učenja postane teret. Vjera bez morala postane ukras. Identitet bez djela postane riječ na papiru.

Zato govorimo „mi“. Ne da bismo sakrili pojedinca, nego da bismo svakom pojedincu vratili dio odgovornosti.

Šta znači naša borba

Naša borba počinje onoga trenutka kada prestanemo pitati ko će nas spasiti i počnemo pitati šta ćemo mi izgraditi.

Svaki narod ima trenutke u kojima mora iznova odgovoriti na jednostavna pitanja: ko smo, šta nas drži na okupu, čega se stidimo, na šta smo ponosni i kuda želimo ići? Ta pitanja nisu znak nesigurnosti. Ona su znak života. Samo mrtve stvari ne preispituju svoj oblik.

Bošnjaci su u posljednja dva stoljeća više puta mijenjali državni okvir, politički sistem, društveni poredak, škole, pisma i administrativne nazive pod kojima su evidentirani. Živjeli smo na prijelazu carstava, u kraljevinama, socijalističkoj federaciji, nezavisnoj državi i velikoj dijaspori. Granice oko nas pomjerale su se brže nego što su porodice stizale objasniti djeci šta se dogodilo. U takvom iskustvu lako je naučiti samo preživljavati, a zaboraviti planirati.

Preživljavanje je velika pobjeda kada prijeti nestanak. Ali narod ne može zauvijek živjeti u stavu odbrane. Ako cijeli identitet gradimo samo na onome što su nam drugi učinili, onda čak i vlastitu sliku predajemo u njihove ruke. Žrtve zaslužuju istinu i pamćenje, ali buduće generacije zaslužuju više od naslijeđenog straha. Zaslužuju znanje, institucije, sigurnu porodicu, razvijenu privredu, kulturu koja stvara nova djela i državu u kojoj zakon nije ukras.

Naša borba ima dva velika pravca. Prvi je pamćenje. Moramo znati kako se razvijala Bosna, šta srednjovjekovna državnost znači, kako je osmansko razdoblje preobrazilo društvo, šta je donijela austrougarska uprava, kako je bošnjačko ime potiskivano i vraćano, te kako su rat, etničko čišćenje i genocid obilježili naše porodice. Ne zato da bismo živjeli u prošlosti, nego da prošlost ne bi upravljala nama iz mraka.

Drugi pravac je obnova. Nije dovoljno znati datume ako nam djeca ne čitaju. Nije dovoljno isticati simbole ako nam javne ustanove propadaju. Nije dovoljno govoriti o vjeri ako varamo kupca, radnika, komšiju ili državu. Nije dovoljno voljeti Bosnu na društvenim mrežama ako ne učimo njen jezik, ne podržavamo njene proizvode, ne čuvamo njene rijeke i ne izlazimo na izbore. Ljubav koja ništa ne košta često ništa i ne mijenja.

Ova knjiga ne nudi jednog vođu, jednu stranku ni jednu čarobnu formulu. Narod koji svoju sudbinu veže za jednog čovjeka pristaje da oslabi čim taj čovjek ode. Nama su potrebni principi koji traju duže od mandata i ljudi koji znaju sarađivati i kada se ne slažu u svemu. Potrebno nam je društvo u kojem se autoritet zaslužuje znanjem, služenjem i karakterom, a ne prezimenom, novcem, galamom ili stranačkom knjižicom.

Bit ćemo oštri prema vlastitim slabostima, jer samokritika nije izdaja. Izdaja je vidjeti rupu u krovu i šutjeti zato što je kuća naša. Govorit ćemo o podjelama, nepotizmu, kultu vođe, površnom patriotizmu, zanemarivanju jezika, odlasku mladih i navici da krivca uvijek tražimo izvan sebe. Vanjske opasnosti postoje i historija nas uči da ih ne potcjenjujemo.

Ali nijedna vanjska sila ne može umjesto nas odgojiti našu djecu, pročitati naše knjige ili pošteno obaviti naš posao.

Naša borba nije završena kada pobijedimo u raspravi. Ona uspijeva kada dijete zavoli čitanje; kada poduzetnik zaposli čovjeka i plati ga pošteno; kada službenik odbije mito; kada vjernik svoj ibadet potvrdi karakterom; kada građanin zaštititi slabijeg bez pitanja kako se zove; kada dijaspora prenese jezik unucima; kada se žrtva pamti imenom, a zločin naziva pravim nazivom; kada stručan čovjek dobije priliku bez veze i kada političar zna da je smjenjiv.

To nije mala borba. Ona traje cijeli život i prenosi se generacijama. Upravo zato može promijeniti narod.

Ime koje nije nastalo jučer

Ime naroda nije samo riječ kojom nas drugi dozivaju. To je odgovor koji dajemo kada nas historija pita jesmo li još tu.

Ime kao kuća pamćenja

Ime Bošnjak nosi trag zemlje Bosne, ali modernu nacionalnu pripadnost ne možemo jednostavno preslikati u daleka stoljeća. Ljudi srednjeg vijeka nisu živjeli u svijetu današnjih popisa, pasoša i nacionalnih država. Njihove odanosti bile su vezane za vladara, vjeru, stalež, grad, župu i zemlju. Ozbiljna historija zato ne dopušta da svakog stanovnika srednjovjekovne Bosne proglasimo pripadnikom današnje nacije. Ipak, jednako je pogrešno tvrditi da između zemlje, njenih starih naziva, stanovništva i kasnijeg bošnjačkog identiteta nema nikakve veze.

Nazivi povezani s Bosnom kroz stoljeća su označavali zemlju i njene ljude u različitim oblicima. Iz njih se, kroz osmansko i post-osmansko iskustvo, razvijalo i značenje riječi Bošnjak. Ona nije pala s neba 1993. godine. Te godine je historijsko ime politički vraćeno u službenu upotrebu umjesto nacionalne oznake „Musliman“, ali njegovi korijeni i ranije upotrebe mnogo su stariji.

Ime je kuća pamćenja zato što u sebi nosi iskustva različitih generacija. Kada kažemo Bošnjak, ne izgovaramo samo vjersku oznaku. Većina Bošnjaka historijski pripada islamu, a islam je duboko oblikovao naše običaje, institucije, moralni jezik i kulturu. Ali nacija i vjerska zajednica nisu isto. Postoje Bošnjaci različitih stepena vjere, kao i ljudi koji se kulturno i nacionalno osjećaju Bošnjacima, a nisu praktični vjernici. Pripadnost ne smijemo pretvarati u ispit koji jedni drugima polažemo.

Između „musliman“ i „Musliman“

U socijalističkoj Jugoslaviji riječ Musliman, napisana velikim početnim slovom, postala je nacionalna kategorija. To priznanje je bilo važno jer je prekinulo dugu praksu prema kojoj su bosanski muslimani predstavljani samo kao vjerska grupa koja će se s vremenom opredijeliti za neku drugu naciju. U popisima i ustavnom poretku priznato je da postoji poseban narod. Ipak, naziv je u svijetu stvarao zabunu: ista riječ označavala je i vjernika islama i pripadnika nacije.

Mnogi naši roditelji i djedovi nosili su upravo tu službenu oznaku. Ne trebamo je se stidjeti niti njihove identitete mjeriti današnjim rječnikom. Oni su pod tim imenom stvarali književnost, podizali fabrike, školovali djecu, branili komšiluk i čuvali porodično sjećanje. Vraćanje bošnjačkog

imena nije poništilo njihovo iskustvo. Ono mu je dalo historijski precizniji okvir.

Kada je 1993. godine, usred rata, na Bošnjačkom saboru vraćeno ime Bošnjak i potvrđeno ime bosanskog jezika, odluka nije bila puka promjena etikete. U trenutku kada je opstanak ljudi i države bio ugrožen, narod je odbio ostati bez vlastitog nacionalnog imena. Time nije stvoren iz ničega; politički je sabrano ono što je dugo postojalo u historiji, kulturi i svijesti, ali je bilo potiskivano, osporavano ili neujednačeno korišteno.

Ne moramo birati između Bosne i bošnjaštva

Jedna od najštetnijih lažnih dilema glasi: ili ćemo biti Bošnjaci ili ćemo biti Bosanci. Ta dva pojma ne pripadaju istoj vrsti. Bošnjak je nacionalno ime, dok Bosanac može označavati regionalni, zemaljski ili građanski identitet svakoga ko pripada Bosni, bez obzira na narod. Čovjek može biti Bošnjak po nacionalnosti, Bosanac ili Hercegovac po zavičaju i državljanin Bosne i Hercegovine po političkoj pripadnosti. Nijedno ne mora brisati drugo.

Problem nastaje kada se bosanstvo koristi da bi se od Bošnjaka tražilo da se jedini odreknu nacionalnog imena, dok drugi zadržavaju svoja. Ali problem nastaje i kada neki Bošnjaci Bosnu pokušaju predstaviti kao isključivo svoj posjed. Bosna i Hercegovina nije ničiji ratni plijen niti privatna baština jedne stranke ili jednog naroda. Ona je zajednička država u kojoj Bošnjaci imaju duboke historijske korijene i legitimno pravo na sigurnost, ravnopravnost i politički glas.

Naš cilj ne treba biti da Bosnu učinimo tijesnom za druge, nego da je učinimo dovoljno pravednom da niko ne mora nestati kako bi drugi bio siguran. To nije slabost bošnjačke politike. To je njena najviša moguća snaga.

Ime se čuva djelima

Ime se može ispisati velikim slovima na zastavi, a ipak izbljediti u životu. Ako dijete ne zna ko su mu preci, ako ne razumije bosanski jezik, ako se stidi porijekla ili misli da pripadnost znači samo pjesmu na svadbi, onda samo ponavljanje riječi nije dovoljno. Identitet se prenosi razgovorom, primjerom, knjigom, posjetom zavičaju, odnosom prema starijima i načinom na koji se čovjek ponaša kada ga niko ne gleda.

Čuvati bošnjačko ime znači učiniti ga dostojnim poštovanja. Kada smo obrazovani, poštteni, organizirani, saosjećajni i hrabri, ime dobija težinu. Kada varamo, ponižavamo slabije, prodajemo glas, zapošljavamo nesposobne i javno govorimo jedno, a privatno činimo drugo, tada ne nanosimo štetu samo sebi. Trošimo povjerenje koje su generacije gradile.

Ne trebamo od djece tražiti da vole identitet samo zato što smo im naredili. Trebamo im pokazati zašto ga vrijedi voljeti. Neka u njemu pronađu jezik kojim mogu napisati pjesmu, historiju koju mogu istraživati, vjeru koja ih uči odgovornosti, humor koji ih vraća kući, kuhinju koja okuplja porodicu, muziku koja nosi čežnju, gradove koji svjedoče susretima kultura i ljude čiji ih karakter može nadahnuti.

Naša odluka: Nećemo svoje ime koristiti kao oružje protiv drugih, niti ćemo dopustiti da nam ga drugi pretvore u razlog za stid. Učit ćemo ga, dostojno nositi i predati dalje.

Povratak imena Bošnjak

Ime nije cijeli identitet, ali bez imena drugi predugo govore umjesto nas.

U noći između 27. i 28. septembra 1993. godine, usred rata, Prvi bošnjački sabor u Sarajevu prihvatio je vraćanje historijskog nacionalnog imena Bošnjak i naziv bosanski jezik. Odluka nije stvorila narod iz ničega. Ona je uskladila službeno ime s dubljom historijskom tradicijom i potrebom zajednice da se predstavi kao narod, a ne samo kao vjerska skupina.

Naziv „Musliman“ s velikim početnim slovom imao je važnu ulogu u socijalističkom priznanju. Mnogi su pod tim imenom živjeli, stvarali i branili ravnopravnost. Povratak imena Bošnjak ne treba koristiti da se njihove biografije proglase pogrešnim. Identitet naroda nije ravna linija. Ljudi koriste riječi koje su im dostupne u vremenu u kojem žive.

Bošnjak i Bosanac nisu neprijateljske riječi

Bošnjak je nacionalno ime. Bosanac ili Bosanka najčešće označava regionalnu, državnu ili građansku pripadnost Bosni i Hercegovini, i može pripadati čovjeku različite nacionalnosti. Jedan čovjek može biti i Bošnjak i Bosanac, kao što može biti građanin Bosne i Hercegovine, Evropljanin, musliman, ateista, Krajišnik, Hercegovac ili Sarajlija. Identitet nije obrazac u kojem samo jedna kućica smije biti označena.

Sukob između tih riječi često se politički proizvodi. Jedni tvrde da bošnjaštvo nužno razara zajedničku Bosnu; drugi da bosanstvo nužno briše Bošnjake. Obje tvrdnje su pogrešne kada se riječi koriste pošteno. Ravnopravni narodi i slobodni građani mogu dijeliti državu. Zajednički identitet vrijedi samo ako nikome ne traži da ostavi vlastito ime na ulazu.

Bošnjaštvo, isto tako, ne daje vlasnički list na cijelu Bosnu i Hercegovinu. Ova zemlja je matični historijski prostor Bošnjaka, ali je i dom Srba, Hrvata, Jevreja, Roma, ljudi mješovitog porijekla i svih građana koji joj pripadaju. Naše pravo da ne budemo gosti ne pretvara druge u goste.

Širina pripadanja

Većina Bošnjaka svoj historijski identitet snažno povezuje s islamom. Ali nacionalna pripadnost ne može se usloviti nivoom religioznosti. Među Bošnjacima postoje vjernici različite prakse, agnostici i ateisti; postoje ljudi iz mješovitih porodica i različitih kulturnih iskustava. Zajednica koja svakome pregleda savjest postane manja i surovija.

Granica pripadanja treba biti slobodno izjašnjenje, osjećaj veze s narodom i poštovanje njegove kulture i budućnosti.

Ne treba nam komisija koja određuje ko je „dovoljno“ Bošnjak prema prezimenu, odjeći, stranci, džematu ili mjestu rođenja. Takvo mjerenje ne štiti identitet; pretvara ga u privatno vlasništvo čuvara kapije.

To ne znači da ime nema sadržaj. Ono nosi historijsko iskustvo Bosne, bosanski jezik, sjećanje na islam kao ključni kulturni temelj, književnost, običaje, stradanja, državotvornu ideju i savremenu odgovornost. Otvoren identitet nije prazan identitet. To je kuća s jasnim temeljima i vratima koja nisu zazidana.

Od prava na ime do kvaliteta imena

Tri decenije nakon povratka imena više nije dovoljno ponavljati da postojimo. Sada moramo pitati šta proizvodimo pod tim imenom. Koliko imamo vrhunskih škola? Koliko prevedenih knjiga, patenata, stipendija, muzeja, uspješnih preduzeća, uređenih općina i časnih javnih službenika? Da li riječ Bošnjak u životu drugog čovjeka označava pouzdanost?

Najveća opasnost nakon priznanja jeste da ime postane zamjena za rezultat. Možemo održavati stotine svečanosti i ipak izgubiti jezik u dijaspori. Možemo podići zastavu na svakom prozoru i ipak dopustiti da nam talentirano dijete odustane jer nema vezu. Simbol je početak zajedništva, ne završetak rada.

Naš cilj nije da svi mislimo isto. Zdrav narod ima konzervativce i liberale, vjernike i sekularne ljude, ljevicu i desnicu, selo i grad. Njegova snaga je u pravilima prema kojima se razlika ne pretvara u izdaju. Bošnjak koji kritikuje bošnjačkog političara nije neprijatelj naroda. Možda upravo čuva čast imena od onoga ko ga koristi kao zaklon.

Naša odluka: Ime Bošnjak nosit ćemo slobodno, široko i odgovorno — ne kao dozvolu za nadmoć, nego kao obavezu da iza njega ostavimo vrijedna djela.

Ponos bez nadmoći

Dostojanstvo kaže: i mi vrijedimo. Oholost kaže: samo mi vrijedimo. Između te dvije rečenice stoji cijela civilizacija.

Bošnjacima je potreban ponos. Narod čije su ime osporavali, jezik umanjivali, bogomolje rušili, stanovništvo protjerivali i žrtve poricali ne može opstati uz stalno izvinjavanje što postoji. Dijete mora znati da njegovo ime nije teret, da njegova porodična priča pripada evropskoj historiji i da u Bosni ne živi po tuđoj milosti.

Ali ranjeno dostojanstvo ponekad traži pogrešan lijek: maštu o vlastitoj nadmoći. Tada počinjemo izmišljati da smo najstariji, najčistiji, najhrabriji i uvijek pravedni. Takve tvrdnje kratko opijaju, a dugoročno nas čine smiješnim i opasnim. Ako vrijedimo samo pod uslovom da drugi vrijede manje, onda još nismo pronašli vlastitu vrijednost.

Istina je dovoljno velika

Naša historija ima stvarne razloge za ponos: državnu tradiciju Bosne, graditeljstvo, književnost, vakufe, antifašističko naslijeđe, odbranu zemlje, izdržljivost povratnika, majke koje su iznijele borbu za istinu, učenjake, umjetnike, radnike i poduzetnike širom svijeta. Ne trebaju nam izmišljene imperije ni lažni rodoslovi.

Zdravo samopouzdanje može podnijeti i činjenicu da su naši preci nekada bili u krivu. Može priznati da svaki historijski sloj pripada i drugima, da se kulture dodiruju i da nijedan narod nije nastao u laboratorijskoj čistoći. Miješanje nije kvar balkanske historije; ono je njena stvarnost.

Čistoća krvi je biološka besmislica i politička opasnost. Narod je zajednica pripadanja, pamćenja, kulture i buduće odluke, a ne laboratorijski nalaz. Ko traži „pravo“ porijeklo uskoro počne dijeliti vlastitu zajednicu na više i manje vrijedne.

Patriotizam koji plaća račun

Ponos se najbolje vidi tamo gdje nema publike. Patriota je i čovjek koji uredno plaća porez jer zna da se iz njega finansira škola. Patriota je medicinska sestra koja ne ponižava pacijenta, službenik koji ne traži kovertu, vlasnik firme koji prijavi radnika, građanin koji pokupi smeće pored rijeke i iseljenik koji djetetu čita bosansku priču.

Zastava je važna. Himna, spomenik i godišnjica mogu okupiti osjećaj. Ali simbol koji nije povezan s etikom lako postane kostim. Čovjek može vikati ime Bosne, a potkradati njenu općinu. Može se zaklinjati u Bošnjake, a zaposliti

nesposobnog rođaka umjesto sposobne Bošnjakinje. Takav patriotizam je krađa ukrašena bojama.

Pravi ponos traži standard: naše mora biti kvalitetno. Ako je proizvod loš, nije mu dovoljna domaća etiketa. Ako je političar korumpiran, nije mu opravdanje nacionalna pripadnost. Ako je knjiga površna, ne spašava je dobra namjera. Ljubav nas obavezuje da popravljamo, ne da hvalimo sve što nosi naše ime.

Snaga koja ne traži poniženog

U susretu s drugim narodima ne trebamo ni podaništvo ni bahatost. Možemo jasno braniti bosanski jezik i poštovati srpski, hrvatski i druge jezike. Možemo obilježavati svoje žrtve i pokloniti se nevinoj žrtvi drugoga. Možemo osporiti politiku iz Beograda ili Zagreba bez vrijeđanja svakog Srbina ili Hrvata.

To nije slabost tona. To je preciznost. Nacionalista želi veliku maglovitu metu, jer u magli može sakriti vlastitu odgovornost. Ozbiljan građanin imenuje odluku, instituciju, počinitelja i dokaz. Tako ostavlja prostor pravednom čovjeku s druge strane da mu se pridruži.

Posebno moramo odbiti antisemitizam, rasizam prema Romima, mržnju prema migrantima, islamofobiju, kršćanofobiju i prezir prema bilo kojoj manjini. Narod koji je osjetio dehumanizaciju nema moralnu dozvolu da je prenosi dalje. Naše stradanje treba proširiti sposobnost saosjećanja, a ne suziti je.

Samopouzdanje nove generacije

Dijete treba odgojiti da bez stida kaže „ja sam Bošnjak“ i da odmah nakon toga može pokazati znanje, lijepo ponašanje i poštovanje. Ne trebamo mu usaditi strah od cijelog svijeta. Trebamo mu dati historijsku pismenost da prepozna laž, jezik da odgovori, profesiju da bude neovisan i karakter da ne postane ono protiv čega se bori.

Naš ideal nije najglasniji čovjek u prostoriji. To je čovjek čije prisustvo povećava povjerenje. Kada Bošnjak potpiše ugovor, riječ vrijedi. Kada vodi instituciju, pravilo važi za sve. Kada pobijedi, ne ponižava. Kada izgubi, ne izdaje istinu. Takav ugled ne može se kupiti kampanjom; stvara se generacijama.

Naša odluka: Učit ćemo djecu ponosu koji se oslanja na istinu, radu koji daje težinu simbolu i snazi kojoj nije potreban ničiji ponižen položaj.

Dosta je: Dosta je dokazivanja da postojimo. Od danas dokazujemo da znamo trajati.

Bosna nije jučer rođena

Ko ne poznaje dubinu Bosne, lako je proda za plitku političku priču.

Bosna nije nastala našim rođenjem, niti počinje ratom koji pamtimo. Ona je starija od današnjih stranaka, granica unutar nje i ljudi koji je predstavljaju kao privremeni dogovor. Njena prošlost je složena, višeslojna i jača od svake propagande koja bi je htjela svesti na fusnotu tuđe historije.

Ali ljubav prema Bosni ne znači izmišljati. Ne trebaju nam lažni carevi, čista krv i bajke prema kojima su svi srednjovjekovni ljudi govorili našim današnjim političkim jezikom. Istina o Bosni dovoljno je velika. Državnost, povelje, gradovi, stećci, vakufi, književnost, antifašistička obnova državnosti i odbrana nezavisnosti daju nam čvrst oslonac bez potrebe da prošlosti stavljamo riječi koje nije izgovorila.

Ko poznaje Bosnu, zna da je opstajala mijenjajući poretke i odbijajući da bude potpuno progutana. Carstva su odlazila, režimi se rušili, a zemlja ostajala. Zato naš zavjet ne pripada jednom vremenu: naučiti kako se Bosna čuva kada zastava iznad upravne zgrade ponovo postane drugačija.

Kako vas nije stid da govorite da volite Bosnu, a ne poznajete je?

Kako vas nije stid da se kunete u kraljeve i ljiljane, a nikada niste pročitali ozbiljnu knjigu o srednjovjekovnoj Bosni? Kako vas nije stid da stećak koristite kao sliku na profilu, a prolazite pored zapuštene nekropole bez pitanja ko je čuva? Simbol bez znanja postaje samo ukras našeg neznanja.

Kako vas nije stid da govorite „Bosna je svetinja“, a bacate smeće u njenu rijeku, bespravno rušite njenu šumu i gradite tako da dijete naslijedi beton bez zraka? Zemlja nije voljena zato što je glasno spomenuta. Voljena je kada joj vratimo ono što od nje uzimamo.

Kako vas nije stid da Sarajevo zovete cijelom Bosnom, a zaboravite Krajinu, Posavinu, Podrinje, Hercegovinu, srednju Bosnu, povratnička sela i Sandžak kao važan dio bošnjačkog iskustva? Ko zaboravi rubove, ubrzo izgubi i središte.

Bosna nije pozornica za našu emociju. Ona je svakodnevni posao. Upoznajte je. Obidite je. Čitajte je. Čuvajte njenu vodu, dokument, groblje, džamiju, crkvu, sinagogu, most i komšiju. Tek tada riječ domovina dobija težinu.

Zemlja koja nas je oblikovala

Domovina nije samo mjesto rođenja. To je prostor odgovornosti: zemlja kojoj nešto dugujemo čak i kada živimo daleko od nje.

Bosna nije pozadina

Bosna i Hercegovina nije samo pozornica na kojoj su se smjenjivala carstva. Njene rijeke, planine, kotline i putevi oblikovali su način na koji su ljudi živjeli, trgovali, branili se, susretali i razdvajali. Doline Bosne, Drine, Neretve, Une, Vrbasa i Sane nisu tek geografske crte. Uz njih su nastajali gradovi, zanati, mostovi, čaršije i porodične priče. Planine su štatile, ali su i udaljavale. Prevoji su povezivali srednju Evropu, Jadran i unutrašnjost Balkana.

Kada govorimo o domovini, lako skliznemo u razglednicu. Vidimo vodopad, stari most i zelenu planinu, ali zaboravimo napušteno selo, zagađenu rijeku, bespravnu gradnju i šumu koja nestaje. Ljubav prema zemlji nije samo divljenje njenoj ljepoti. Ona je spremnost da se ta ljepota zaštiti i pretvori u dobar život za ljude koji u njoj ostaju.

Naš odnos prema Bosni često je emocionalno snažan, a praktično slab. Možemo satima raspravljati o simbolima, ali baciti smeće pored puta. Možemo se zaklinjati u zavičaj, a radnika koji nam obnavlja kuću platiti nepravedno. Možemo kritikovati državu, a pokušavati izbjeći svaku obavezu prema njoj. Domovina ne živi od zakletvi. Živi od svakodnevne discipline.

Mnoštvo kao historijska činjenica

Bosna je stoljećima bila prostor više vjera, običaja i kulturnih slojeva. To ne znači da je uvijek vladala idila. Bilo je nejednakosti, sukoba, progona i teških lomova. Ali prisustvo muslimana, pravoslavaca, katolika, Jevreja, Roma i drugih zajednica ostavilo je trag koji se ne može izbrisati bez sakaćenja same zemlje.

Sarajevska Hagada, jevrejski rukopis nastao u srednjovjekovnoj Španiji i sačuvan u Sarajevu, pripada baštini Bosne i Hercegovine i svjetskoj kulturnoj memoriji. Stari most u Mostaru, obnovljen nakon razaranja, UNESCO opisuje kao simbol pomirenja, međunarodne saradnje i suživota različitih zajednica. Takvi primjeri nisu dokaz da smo oduvijek bili savršeno tolerantni. Oni su dokaz da je naša najbolja budućnost moguća samo kada kulturne razlike ne pretvaramo u dozvolu za poniženje.

Bošnjački identitet izrastao je u takvoj Bosni. Ako ga odvojimo od iskustva komšiluka, jezika koji razumiju i drugi, gradova u kojima se dodiruju različite arhitekture i historije, pretvorit ćemo ga u nešto siromašnije nego što jeste. Naša posebnost nije ugrožena time što priznamo složenost zemlje. Naprotiv, ona postaje zrelija.

Hercegovina, Krajina, Podrinje, Posavina, Sandžak

Mi nismo jednoličan narod. Govor, jelo, temperament, muzika, odjeća i porodične navike razlikuju se između krajeva. Hercegovac može drugačije osjećati prostor od Krajišnika; čovjek iz Podrinja nosi drugačiju ratnu i povratničku priču od čovjeka iz Sarajeva; Posavina, srednja Bosna i Sandžak imaju vlastite ritmove i iskustva. Dijaspora je tim razlikama dodala nove slojeve.

Regionalna pripadnost može obogatiti narod dok god ne postane razlog za podsmijeh i nepovjerenje. Zavičaj je prva škola ljubavi prema prostoru, ali nacija traži sposobnost da vidimo dalje od vlastitog sela i općine. Ne možemo graditi zajedničke institucije ako svako vjeruje samo rođaku, komšiji i čovjeku iz svog kraja.

Sandžak zauzima posebno mjesto u bošnjačkom iskustvu. Bošnjaci koji tamo žive imaju vlastite državne i lokalne okolnosti, ali pripadaju istom kulturnom i nacionalnom prostoru. Njihov identitet ne smije biti fusnota bosanske priče. Isto vrijedi za bošnjačke zajednice u Crnoj Gori, Hrvatskoj, Kosovu, Sjevernoj Makedoniji i drugdje. Centar ne smije postojati tako što će zaboraviti rubove.

Zemlja se nasljeđuje i zaslužuje

Niko od nas nije zaslužan što se rodio na određenom mjestu. Zasluge počinju tek s onim što učinimo s naslijeđem. Zemlja se čuva zakonima, poljoprivredom, znanjem o vodama i šumama, poštenim prostornim planiranjem, obnovom sela i gradovima u kojima mladi mogu živjeti. Čuva se i vraćanjem dostojanstva fizičkom radu. Nema domovine bez ljudi koji obrađuju zemlju, grade, popravljaju, liječe, podučavaju i proizvode.

Dijaspora često čuva kuću koja je veći dio godine prazna. Ta kuća je važna, ali odnos prema domovini ne smije se svesti na beton i ogradu. Potrebne su veze među školama, stručnjacima, firmama, kulturnim društvima i porodicama. Potrebno je ulaganje koje stvara radno mjesto, a ne samo svečanost. Potrebno je da djeca koja odrastaju u tuđim državama upoznaju Bosnu i kao stvarno društvo, sa ljepotama i problemima, a ne samo kao ljetni pejzaž.

Ako Bosnu volimo, moramo je prestati tretirati kao predmet koji će neko drugi popraviti. Država jeste odgovorna, ali država nije biće izvan nas. Čine je institucije, a njih čine ljudi. Naša borba za zemlju zato počinje odgovornošću prema ulici, rijeci, radnom mjestu, glasačkom listiću i javnoj riječi.

Niša odluka: Domovinu nećemo samo nasljeđivati. Čuvati ćemo njenu prirodu, poštovati njeno mnoštvo i graditi uslove da u njoj vrijedi ostati i vratiti se.

Srednjovjekovna Bosna — naslijeđe bez mitologije

Prošlost nam ne treba da bismo izmišljali drevnu veličinu. Treba nam da bismo razumjeli koliko je odgovornosti potrebno da država traje.

Državna tradicija prije modernih nacija

Srednjovjekovna Bosna razvijala se kao posebna politička zemlja između snažnih susjeda i širih evropskih sila. Njeni vladari, banovi i kraljevi vodili su ratove, sklapali saveze, pregovarali s Dubrovnikom, Ugarskom, papstvom i drugim akterima svoga doba. Povelja bana Kulina iz 1189. godine, trgovinski sporazum s Dubrovnikom, jedan je od najpoznatijih dokumenata te tradicije. Ona ne govori jezikom današnje nacije, ali jasno pokazuje postojanje političke vlasti, teritorija, trgovine i diplomatskog odnosa.

Za nas je važno razumjeti razliku između državnog kontinuiteta i nacionalnog prisvajanja. Srednjovjekovna Bosna pripada baštini cijele Bosne i Hercegovine. Bošnjaci imaju puno pravo smatrati je dijelom vlastite historijske dubine, ali to pravo ne traži da drugim narodima zabranimo odnos prema istoj prošlosti. Država je starija od današnjih nacionalnih podjela; upravo zato može biti zajednički okvir.

Mit nastaje kada želimo da prošlost potvrdi sve što danas mislimo. Tada od srednjovjekovnih ljudi pravimo savremene birače, njihove vjerske sporove pretvaramo u današnje stranačke programe, a nejasnoće prikrivamo sigurnim tonom. Ozbiljna kultura radi suprotno: ona djecu uči da se izvor čita pažljivo i da je priznanje granice znanja znak snage, ne slabosti.

Crkva bosanska i opasnost jednostavnih odgovora

Crkva bosanska jedno je od najraspravljanijih pitanja naše historiografije. U popularnim pričama često se automatski izjednačava s bogumilstvom i koristi kao jednostavno objašnjenje kasnijeg prihvatanja islama. Savremena istraživanja pokazuju da je slika složenija i da se njena teologija, organizacija i odnos prema katoličanstvu i drugim kršćanskim tradicijama ne mogu svesti na jednu rečenicu.

Nama nije potrebna izmišljena ravna linija koja od srednjovjekovnog stanovnika vodi direktno do modernog Bošnjaka. Identiteti nastaju kroz promjene, susrete, brakove, migracije, političke odluke i vjerska iskustva. Prihvatiti složenost ne znači odreći se kontinuiteta zemlje i stanovništva. Znači odbiti lošu historiju.

Kada djecu učimo samo legendi, činimo ih ranjivim. Prva ozbiljna knjiga koju pročitaju može srušiti sve što smo im govorili, pa zajedno s mitom odbace i stvarno naslijeđe. Ako ih od početka učimo razlikovati dokaz, pretpostavku i simbol, njihov identitet postaje otporniji.

Stećci kao zajednička kamena knjiga

Stećci, srednjovjekovni nadgrobni spomenici rasprostranjeni u Bosni i Hercegovini i susjednim područjima, nastajali su približno od 12. do 16. stoljeća. UNESCO-ova svjetska baština obuhvata odabrane nekropole u četiri države. Na njihovim kamenim površinama nalaze se rozete, križevi, polumjeseci, figure, prizori kola, lova i natpisi. Oni svjedoče o lokalnoj kulturi koja je primala utjecaje različitih strana i stvarala prepoznatljiv izraz.

Stećak ne treba pretvoriti u vlasnički list jedne savremene nacije ili vjere. Njegova snaga je upravo u tome što svjedoči o zemlji prije nego što su današnje podjele dobile današnje oblike. Ali Bošnjaci ga trebaju poznavati i čuvati, jer je dio prostora i kulturnog pamćenja iz kojeg smo izrasli.

Čuvanje stećaka nije samo posao stručnjaka. To je odnos prema prošlosti. Spomenik koji zaraste, bude oštećen ili ugrađen u nečiji zid govori da smo izgubili osjećaj za vrijeme duže od vlastitog života. Narod koji želi trajati mora naučiti štititi ono od čega nema trenutnu zaradu.

Kruna, ljiljan i odgovornost prema simbolu

Simboli srednjovjekovne Bosne, uključujući ljiljan u heraldičkoj tradiciji Kotromanića, u novije vrijeme postali su važan dio bošnjačkog i bosanskohercegovačkog osjećaja pripadnosti. Za mnoge ljude zastava s ljiljanima povezana je i s međunarodno priznatom Republikom Bosnom i Hercegovinom i odbranom zemlje tokom rata 1992-1995. Taj emocionalni sloj je stvaran i zaslužuje poštovanje.

Ali simbol ne smije zamijeniti sadržaj. Ljiljan na zidu ne može popraviti lošu školu. Kruna na naslovnici ne može

nadoknaditi neznanje o srednjem vijeku. Državni kontinuitet se ne čuva samo svečanim govorom, nego sposobnošću da danas imamo funkcionalan sud, arhiv, muzej, univerzitet i lokalnu upravu.

Najdublja pouka srednjovjekovne Bosne nije da smo nekada bili veliki. Pouka je da politička zajednica opstaje samo dok postoje ljudi sposobni pregovarati, braniti je, prikupljati znanje, održavati puteve i prihvatiti da su unutrašnje podjele često jednako opasne kao vanjski pritisak. Država se može graditi stoljećima, a izgubiti u jednoj generaciji pogrešnih odluka.

Naša odluka: Srednjovjekovnu Bosnu učit ćemo iz izvora, čuvati njene spomenike i voljeti bez pretvaranja prošlosti u mit koji služi današnjoj mržnji.

Dolazak Osmanlija i velika preobrazba

Nijedno dugo historijsko razdoblje nije ni samo svjetlost ni samo tama. Zrelost počinje kada možemo vidjeti oboje.

Osmansko osvajanje Bosanskog Kraljevstva 1463. godine označilo je kraj jedne države i početak višestoljetne preobrazbe. Hercegovina je u osmanski poredak uključivana tokom narednih decenija, a granice, uprava i društvene veze mijenjale su se još dugo. Za ljude koji su tada živjeli ta promjena nije bila uredno poglavlje u knjizi. Bila je rat, gubitak vlasti, prilagođavanje, nova pravila, novi putevi napredovanja i novi strahovi. Neki su otišli, neki ostali, neki

promijenili položaj, a gotovo svi su se morali naučiti živjeti u svijetu koji više nije bio isti.

Naša priča u osmanskome dobu ne može se svesti ni na tvrdnju da je sve bilo okupacija, ni na tvrdnju da je sve bilo zlatno doba. Osmansko Carstvo bilo je imperija svoga vremena: hijerarhijska, vojna i porezna sila, ali i okvir u kojem su nastajali gradovi, institucije, zanati, vakufi, škole, mostovi, biblioteke i nove elite. Ono je ograničavalo i omogućavalo, kažnjavalo i gradilo, ratovalo i trgovalo. Ljudi nisu živjeli u sloganu. Živjeli su u toj složenosti.

Prihvatanje islama nije događaj od jednog dana

Širenje islama među stanovništvom Bosne odvijalo se postepeno, tokom više generacija. Razlozi nisu bili jednaki za svaku porodicu i svako mjesto. Na odluke su utjecali vjera, društveni položaj, gradski život, porezni sistem, državna služba, brakovi, mreže trgovine, prisustvo derviških redova i lična uvjerenja. Postojale su prinude i ograničenja svojstvena imperijalnom poretku, ali historijski proces ne potvrđuje jednostavnu priču o jednoj masovnoj naredbi nakon koje je čitava zemlja promijenila vjeru.

Jednako je neozbiljna romantična slika u kojoj se cijeli narod odjednom i potpuno slobodno prepoznao u novoj vjeri, bez interesa, pritisaka, neizvjesnosti i razlika među krajevima. Vjera može biti iskrena i kada se širi u nesavršenom društvu. Naša pripadnost islamu ne postaje slabija ako priznamo da su ljudske odluke uvijek isprepletene okolnostima.

Tokom vremena muslimansko stanovništvo Bosne razvilo je vlastite obrazovane slojeve, gradske zajednice i osjećaj zavičajne posebnosti. Ljudi su služili širom Carstva, ali su podizali zadužbine u Sarajevu, Mostaru, Travniku, Banjoj Luci, Foči, Tuzli, Bihaću, Novom Pazaru i brojnim manjim mjestima. Carstvo je bilo veliko, a Bosna je ostala zemlja kojoj su se vraćali, o kojoj su pisali i za koju su se politički vezivali.

Gradovi koje su gradili vakufi

Mnogi bosanskohercegovački gradovi dobili su u osmanskom razdoblju oblik čije tragove i danas prepoznajemo. Vakuf — trajno dobro namijenjeno javnoj koristi — finansirao je džamije, česme, mostove, hanove, hamame, medrese, imarete i pomoć siromašnima. Gazi Husrev-begov kompleks u Sarajevu jedan je od najsnažnijih primjera kako zadužbina može stoljećima oblikovati grad.

Vakuf nas podsjeća na ideju koju smo kasnije previše zapostavili: imućan čovjek nije velik po tome koliko je uzeo zajednici, nego po tome šta joj je trajno ostavio. Zgrada može propasti, ali princip ostaje. Savremeni vakuf može biti stipendijski fond, istraživački centar, dom za starije, biblioteka, laboratorija ili zemljište za javno dobro. Ne trebamo kopirati prošlost; trebamo razumjeti njenu sposobnost da privatno bogatstvo pretvori u zajedničku budućnost.

Osmanski grad nije bio prostor jednakosti u današnjem smislu. Vjerske zajednice imale su različita prava i obaveze, društveni položaji nisu bili ravnopravni, a vlast nije počivala na građanskom suverenitetu. Ipak, pored džamija opstajale su crkve i sinagoge, a zanati, trgovina i komšiluk stvarali su

svakodnevne veze. Upravo iz te blizine nastala je bosanska vještina zajedničkog života — nesavršena, često ranjiva, ali stvarna.

Granica, rat i cijena carstva

Bosna je dugo bila pogranična provincija. Ratovi Osmanskog Carstva s Habsburškom Monarhijom i Mletačkom Republikom donosili su mobilizacije, pogibije, izbjeglištvo, epidemije i pomjeranje stanovništva. Nakon osmanskih povlačenja iz Ugarske, Slavonije, Dalmacije i drugih područja, muslimanske izbjeglice naseljavale su Bosnu. Porodične priče o dolasku iz Like, Slavonije, Užica ili drugih krajeva dio su našeg pamćenja.

Granica je razvila hrabrost, ali i naviku da sve posmatramo kao opsadu. Ta navika može preživjeti dugo nakon što se promijeni vrijeme. Kada narod stalno očekuje novi udar, počinje sumnjati u promjenu, instituciju i kritiku. Međutim, iskustvo granice nosi i drugu pouku: opstaje onaj ko zna organizirati zajednicu, prilagoditi se novim okolnostima i razlikovati stvarnu opasnost od politički proizvedenog straha.

Pobune, autonomija i kraj jednog poretka

Bosanski muslimanski prvaci nisu uvijek bili poslušni središnjoj vlasti u Istanbulu. Reforme 19. stoljeća ugrožavale su stare privilegije i lokalni poredak, pa su izazivale otpor. Pokret Husein-kapetana Gradaševića 1831. godine, iako složen po ciljevima i društvenoj osnovi, ostao je snažan simbol zahtjeva da Bosna ima vlastitu političku cjelinu i glas.

Ne trebamo od Gradaševića praviti savremenog nacionalnog političara. Njegov svijet nije bio naš. Ali možemo prepoznati trajnu temu: udaljeni centri često odlučuju o Bosni ne razumijevajući njene ljude, dok domaće elite ponekad brane vlastite povlastice pod imenom općeg dobra. Historija nas zato uči da autonomija bez pravednosti može služiti samo moćnima, a reforma bez osluškivanja društva može izazvati otpor i kada je potrebna.

Kada je 1878. godine osmanska vlast zamijenjena austrougarskom upravom, Bošnjaci su ušli u novu epohu bez pripreme. Carstvo s kojim su povezivali vjeru, status i politički svijet povuklo se, a zemlja je ostala. To je možda najvažnija rečenica tog prijeloma: poredak je otišao, Bosna je ostala. Naša sposobnost da razlikujemo vjeru od imperije i domovinu od režima postala je pitanje opstanka.

Naša odluka: Osmansko naslijeđe proučavat ćemo cjelovito — čuvajući njegove vrijedne zadužbine, priznajući nepravde imperijalnog poretka i odbijajući i mržnju i nostalgiju bez mjere.

Austro-Ugarska — prekid, prilagodba i modernost

Kada se promijeni zastava nad gradom, narod opstaje samo ako zna šta ne smije izgubiti i šta mora naučiti.

Odlukom Berlinskog kongresa 1878. godine Austro-Ugarska je dobila pravo da okupira i upravlja Bosnom i Hercegovinom, dok je formalni suverenitet Osmanskog

Carstva još neko vrijeme ostao na papiru. Ulazak nove vojske naišao je na oružani otpor. Za mnoge bosanske muslimane promjena je značila ne samo novu administraciju nego rušenje poznatog svijeta: vlast je sada pripadala kršćanskoj evropskoj monarhiji, stari društveni odnosi bili su ugroženi, a budućnost nejasna.

Dio stanovništva iselio je prema Osmanskom Carstvu. Brojke su predmet rasprave, a motivi su bili različiti: strah, vjerska nesigurnost, gubitak položaja, ekonomski pritisak, porodične veze i nada da će život pod sultanom biti poznatiji. Muhadžirsko iskustvo ostavilo je trag u porodicama koje danas žive u Turskoj i drugim krajevima. Ono nas podsjeća da iseljavanje nije nova pojava i da svaka generacija koja odlazi odnosi jezik, običaj i dio društvene energije.

Modernizacija koja nije bila neutralna

Nova uprava gradila je puteve, željeznice, upravne zgrade, škole i industrijske pogone. Uvela je nove propise, katastarske evidencije, birokratiju i javno zdravstvo. Gradovi su mijenjali izgled; Sarajevo je dobilo evropske fasade uz osmanske čaršije. Štamparstvo, novine i nova zanimanja otvarali su prostor modernom javnom životu.

Ali modernizacija nije bila poklon bez političke cijene. Austro-Ugarska je upravljala Bosnom radi vlastitih strateških interesa. Nije uspostavila narodnu demokratiju, a njena politika identiteta pokušavala je stabilizirati zemlju i ograničiti utjecaj susjednih nacionalnih pokreta. Zajedničko „bosanstvo“ koje je promovirao Benjamin Kallay imalo je elemente priznanja posebnosti Bosne, ali i upravljačkog projekta odozgo.

Odatle slijedi važna pouka: putevi i škole jesu vrijedni čak i kada ih gradi strana vlast, ali infrastruktura ne poništava pitanje slobode. Jednako tako, političko neslaganje ne čini školu ili bolnicu manje korisnom. Zreo narod zna preuzeti ono što unapređuje život, a da ne preda pravo na vlastitu procjenu režima.

Borba za vakuf i školu

Najvažniji bošnjački odgovor na novu vlast nije bila trajna pobuna, nego organiziranje. Pokret za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju krajem 19. i početkom 20. stoljeća nastojao je sačuvati upravljanje vjerskim poslovima, vakufima i obrazovanjem. U njemu su se prepleтали interesi zemljoposjednika, vjerskih prvaka, novih intelektualaca i šire zajednice.

Taj pokret pokazao je da se identitet brani i statutom, pregovorom, novinama, školskim programom i pravno uređenom institucijom. Narod koji zna samo protestovati ostaje ovisan o dobroj volji vlasti. Narod koji osniva organizacije može pretvoriti nezadovoljstvo u trajnu sposobnost.

U istom razdoblju razvijali su se časopisi, književnost i kulturna društva. Bošnjački autori pisali su na raskršću orijentalnog naslijeđa i južnoslavenskog, evropskog književnog prostora. Pitanje imena bilo je otvoreno, a različite političke struje pokušavale su muslimane Bosne uključiti u srpski ili hrvatski nacionalni okvir. Mnogi su istovremeno čuvali osjećaj posebnosti koji nije uvijek imao stabilnu službenu oznaku.

Aneksija i političko sazrijevanje

Austro-Ugarska je 1908. godine formalno anektirala Bosnu i Hercegovinu, izazivajući međunarodnu krizu. Ustav i sabor uvedeni su 1910, ali su politička prava ostala ograničena i uređena po konfesionalnim kurijama. Ipak, izbori, stranke i parlamentarna rasprava stvarali su novo iskustvo javnog djelovanja.

Muslimanska narodna organizacija postala je važan politički predstavnik muslimanskog stanovništva. Njeni prvaci nisu bili bez klasnih interesa niti su uvijek predstavljali siromašne, ali su pokazali potrebu za zajedničkim političkim glasom. Počela se oblikovati moderna elita koja više nije mogla živjeti samo od naslijeđenog položaja.

Prvi svjetski rat donio je mobilizaciju, glad, represiju i novu promjenu države. Bosanskohercegovački vojnici ratovali su na udaljenim frontovima za monarhiju koja će nestati. Atentat u Sarajevu 1914. postao je svjetski simbol, ali običnim ljudima rat nije bio simbol. Bio je prazna njiva, pismo s fronta i porodica koja čeka.

Šta znači prilagoditi se, a ne nestati

Bošnjaci su u četrdeset austrougarskih godina prošli put od oružanog otpora i masovnog straha do institucionalnog i kulturnog organiziranja. Nisu sačuvali sve, nisu svi jednako napredovali i mnogi su otišli. Ali zajednica nije nestala kada je nestala vlast koju je smatrala svojom.

To iskustvo nam govori da identitet ne smije zavisiti od jednog državnog sistema. Moramo znati živjeti i učiti pod promjenama koje nismo birali. Prilagodba nije izdaja ako

čuva dostojanstvo i gradi sposobnost. Izdaja je kada iz straha odbijemo znanje koje će trebati našoj djeci.

Danas se često nalazimo pred sličnom, iako ne istom dilemom: da li savremeni svijet prihvatiti ili ga se bojati? Odgovor austrougarske epohe glasi da ne smijemo birati između korijena i kompetencije. Trebaju nam oba. Ko ima samo korijen ostaje ukopan; ko ima samo brzinu ne zna kuda ide.

Naša odluka: Na svaku veliku promjenu odgovarat ćemo obrazovanjem, organizacijom i institucijom — čuvajući identitet, ali nikada ne pretvarajući strah od novog u vrlinu.

Između dvije Jugoslavije

Najopasnija historija je ona u kojoj su svi naši postupci nevini, a svi tuđi unaprijed krivi.

Nakon 1918. godine Bosna i Hercegovina ušla je u Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije nazvano Kraljevina Jugoslavija. Bošnjaci su se ponovo našli u državi čiji politički jezik nije jasno priznavao njihovu nacionalnu posebnost. Često su nazivani samo muslimanima u vjerskom smislu, dok su srpski i hrvatski nacionalni projekti nastojali objasniti kome oni „zapravo“ pripadaju.

Agrarna reforma pogodila je mnoge muslimanske zemljoposjednike, ali pitanje nije bilo samo gubitak privilegija. Promjena vlasništva praćena je pravnom nesigurnošću, lokalnim nasiljem i osjećajem da nova država

ne štiti jednako sve građane. Istovremeno su siromašni seljaci, bez obzira na ime, nosili teret nerazvijenosti. Ako prošlost gledamo samo očima elite, ne vidimo glad običnog čovjeka; ako je gledamo samo klasno, ne vidimo nacionalnu diskriminaciju. Obje slike su potrebne.

Politički glas i granice nagodbe

Jugoslavenska muslimanska organizacija, predvođena Mehmedom Spahom, postala je najvažniji politički predstavnik muslimana Bosne i Hercegovine. Pregovorima i učešćem u vlasti pokušavala je štititi teritorijalnu cjelovitost Bosne, vjerska prava i imovinske interese. Takva politika često je bila osuđivana kao trgovina, ali malobrojna zajednica u centraliziranoj državi nije imala luksuz čiste simbolike.

Nagodba je legitimno sredstvo politike kada čuva opće dobro, ali postaje slabost kada građani više ne znaju šta je pregovarač dobio osim vlastite funkcije. To je lekcija koju nismo do kraja naučili. Ne treba nam političar koji nikada ne pravi kompromis; takav obično ništa ne postiže. Treba nam onaj koji zna granicu preko koje kompromis postaje odricanje.

Sporazum Cvetković-Maček 1939. godine i stvaranje Banovine Hrvatske podijelili su veliki dio Bosne i Hercegovine između novih administrativnih aranžmana bez ravnopravnog bošnjačkog glasa. Ponovo se pokazalo koliko lako drugi mogu pregovarati o Bosni kada njene institucije i njeni ljudi nisu dovoljno snažni za stolom.

Rat u kojem nema jednostavne nevinosti

Raspad Jugoslavije 1941. godine otvorio je prostor okupaciji, fašističkoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, četničkom nasilju, partizanskom otporu i građanskom ratu. Bošnjaci su se našli između projekata koji ih nisu smatrali ravnopravnim političkim subjektom. Mnogi muslimanski civili ubijeni su u četničkim pokoljima u istočnoj Bosni, Sandžaku i drugim krajevima. Istovremeno je ustaški režim počinio genocidne zločine nad Srbima, Jevrejima i Romima i pokušao muslimane uključiti u vlastitu ideologiju.

Bošnjaci nisu u tom ratu djelovali kao jedan blok. Neki su služili strukturama NDH, neki lokalnim milicijama, neki njemačkim jedinicama, mnogi su se priključili partizanima, a većina civila pokušavala je preživjeti. Postojali su i ljudi koji su pomagali progonjenim susjedima. Muslimanske rezolucije iz 1941, donesene u više gradova, javno su osudile ustaške zločine i progon nedužnih. One su vrijedan moralni čin, ali ne brišu odgovornost onih muslimana koji su učestvovali u zločinu.

Naš narod ne jača kada skriva svoje krivce. Jača kada može istovremeno imenovati vlastito stradanje, odati čast pravednicima i priznati zločin počinjen u njegovo ime. Kolektivna krivica je nepravda, ali individualna odgovornost je uslov civilizacije.

Antifašizam i obnovljena državnost

Partizanski pokret ponudio je program otpora okupatoru i obnove Jugoslavije na federalnim osnovama. Bošnjaci su u njemu ratovali i ginuli, iako njihova nacionalnost u početku nije bila potpuno priznata. ZAVNOBiH je 1943. obnovio političku državnost Bosne i Hercegovine kao zemlje koja nije ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska, nego istovremeno pripada svojim narodima i građanima.

Ta formulacija nije ukidala identitete. Ona je tražila okvir u kojem nijedan narod ne može proglasiti cijelu zemlju isključivo svojom. To ostaje jedna od najvažnijih bosanskohercegovačkih političkih ideja. Bošnjaci imaju posebnu odgovornost da je čuvaju, jer iskustvo pokazuje da podjela Bosne rijetko završava samo crtanjem granice; ona završava protjerivanjem ljudi koji na pogrešnoj strani te linije nose „pogrešno“ ime.

Drugi svjetski rat učio nas je skupo: fašizam ne dolazi uvijek u istoj uniformi, propaganda najprije pretvara komšiju u kategoriju, a nezaštićen civil postaje moneta velikih projekata. Zato antifašizam za nas ne smije biti samo porodična fotografija s petokrakom. Mora biti odbijanje svake politike koja ljudima oduzima prava zbog rođenja.

Naša odluka: Svoje žrtve pamtit ćemo bez skrivanja tuđih, svoje pravednike slaviti bez prikrivanja svojih krivaca i svaku obnovu fašizma prepoznati prije nego što ponovo dobije vlast.

Priznanje naroda i kulturno buđenje

Narod ne počinje postojati onda kada ga vlast prizna; ali bez prava na ime teško može ravnopravno govoriti.

Socijalistička Jugoslavija donijela je Bosni i Hercegovini obnovljenu republičku državnost, ubrzanu industrijalizaciju, urbanizaciju, masovno školovanje i širenje zdravstvene zaštite. Ljudi iz sela ulazili su u fabrike i univerzitete, žene su stjecale šira javna prava, a siromašne porodice prvi put dobijale obrazovanu generaciju. Istovremeno je jednopartijski sistem ograničavao političku slobodu, kažnjavao neistomišljenike i vjerski život potiskivao iz javnosti.

Za Bošnjake je poslijeratno razdoblje nosilo posebnu proturječnost. Bosna i Hercegovina bila je priznata kao republika, ali njen najbrojniji autohtoni narod dugo nije imao ravnopravan nacionalni naziv u službenom sistemu. Na popisima i u političkom jeziku pojavljivale su se različite kategorije: neopredijeljeni, Jugoslaveni, Srbi-muslimani, Hrvati-muslimani i konačno Muslimani u nacionalnom smislu.

Od osporavanja do ustavnog priznanja

Tokom 1960-ih, a naročito početkom 1970-ih, priznanje Muslimana kao nacije postalo je dio ustavnog i popisnog poretka Jugoslavije. Veliko početno slovo trebalo je razlikovati nacionalnu pripadnost od vjere. Rješenje je bilo nesavršeno: naziv naroda ostao je vezan za religijski pojam, pa je stvarao nesporazume i otežavao predstavljanje nereligioznih pripadnika iste zajednice. Ipak, priznanje je otvorilo prostor za političku, kulturnu i akademsku vidljivost.

Ta promjena nije bila dar jednog vođe. Iza nje su stajale decenije društvenog sazrijevanja, rad intelektualaca, političke borbe unutar sistema i činjenica da se stvarni narod nije mogao beskonačno voditi kao prazna rubrika. Ovo je važna opomena protiv zahvalnosti koja postane podaništvo. Prava se mogu izboriti i kroz institucije, ali nijedna vlast nije njihov vlasnik.

Priznanje je imalo i širi značaj za Bosnu i Hercegovinu. Kada je bošnjačko-muslimanska posebnost prihvaćena, oslabljena je tvrdnja da je Bosna samo sporna teritorija između Srba i Hrvata. Treći narod nije bio dodatak; bio je dokaz da historijska stvarnost zemlje ne stane u plan podjele.

Književnost je govorila prije politike

Kultura je često izgovarala ono što službeni obrasci nisu umjeli. Meša Selimović otvorio je pitanja vlasti, krivice, straha i pripadanja; Mak Dizdar je u „Kamenom spavaču“ uspostavio moderan razgovor sa srednjovjekovnim bosanskim naslijeđem; Skender Kulenović, Ćamil Sijarić, Zuko Džumhur i brojni drugi proširili su jezik u kojem je zajednica mogla razumjeti sebe.

Ne moramo svakog pisca zaključati u jednu nacionalnu ladicu da bismo priznali njegovu važnost za bošnjačku kulturu. Velika književnost često pripada u više krugova istovremeno. Upravo zato je velika. Naša potreba za naslijeđem ne smije postati otimanje autora od drugih čitalaca.

Muzika, film, arhitektura, likovna umjetnost i nauka također su oblikovali samopouzdanje. Sevdalinka je nosila gradsko osjećanje ljubavi i gubitka; savremeni umjetnici pretvarali su lokalno iskustvo u univerzalan govor. Univerzitet u Sarajevu i druge obrazovne ustanove stvarali su novu stručnu klasu. Ta dostignuća pokazuju da kulturni preporod nije folklorna izložba nego proizvodnja novih djela.

Cijena brzog napretka

Industrijalizacija je mnogima donijela sigurnost, ali je selidba u grad prekidala porodične lance prenošenja običaja i jezika. Vjersko obrazovanje bilo je suženo, vakufska imovina oduzimana ili nacionalizirana, a dio tradicije proglašen zaostalošću. Mnoge porodice odgovorile su šutnjom: vjeru i identitet čuvale su privatno, ali ih nisu uvijek znale objasniti djeci.

Ta šutnja kasnije je stvorila prostor i za površnu religioznost i za agresivne uvezene interpretacije. Kada jedna generacija ne prenese znanje, sljedeća ne ostane neutralna; ona prazninu popuni prvim glasnim odgovorom. Zato tradicija mora imati ustanovu, učitelja i knjigu, a ne samo uspomenu.

Socijalističko razdoblje ne trebamo ni idealizirati ni proglasiti potpunim mrakom. Iz njega smo dobili obrazovane ljude, industriju, stambene fondove, kulturne ustanove i iskustvo zajedničkog života. Naslijedili smo i autoritarnu političku naviku, slabu odgovornost vlasti i sklonost da država rješava sve. Naša budućnost zavisi od toga hoćemo li zadržati socijalnu solidarnost, a napustiti strah od slobodne kritike.

Naša odluka: Priznanje svoga imena nećemo dugovati nijednom režimu; čuvat ćemo kulturna dostignuća, govoriti o represiji i graditi društvo u kojem identitet i sloboda ne isključuju jedno drugo.

Dosta je: Bosnu nećemo voljeti kao legendu. Voljet ćemo je kao činjenicu, odgovornost i živu zajedničku državu.

Genocid nad Bošnjacima — pamćenje koje nema pravo šutjeti

U Srebrenici je počinjen genocid nad Bošnjacima. Tu rečenicu ne ublažavamo, ne prodajemo i ne zaboravljamo.

Postoje stranice pred kojima glas mora biti miran, ali nikada tih. Srebrenica nije neodređena tragedija, sukob dvije strane niti nesretni završetak rata. U julu 1995. godine počinjen je genocid nad Bošnjacima. Međunarodne presude, forenzički nalazi, svjedočenja, dokumenti i identificirani posmrtni ostaci ne ostavljaju prostor političkoj trgovini tim nazivom.

Pamćenje nije isto što i osveta. Upravo zato što odbijamo kolektivnu krivicu, insistiramo na preciznoj odgovornosti. Počinitelj ima ime, komandnu funkciju, jedinicu i djelo. Žrtva ima ime, porodicu i život koji je prekinut. Dijete srpskog imena ne nasljeđuje krivicu, ali društvo u kojem živi bira hoće li zločinca slaviti ili osuditi.

Naša obaveza nije samo 11. juli. To je arhiv, školski čas, podrška Memorijalnom centru, potraga za nestalima, zaštita povratnika i diplomatski rad tokom cijele godine. Genocid se

ne pamti profilnom slikom. Pamti se institucijom koja će govoriti kada nas više ne bude.

Kako vas nije stid da žrtvu koristite, a ne služite joj?

Kako vas nije stid da se gurate u prvi red na komemoraciji, a majku žrtve ostavite da mjesecima čeka pregled, dokument ili odgovor? Kako vas nije stid da izgovorite „šehidi“ pred kamerom, a poslije ceremonije zaboravite porodicu čijim ste bolom ukrasili govor?

Kako vas nije stid da dijelite neprovjerene brojeve, pogrešne fotografije i izmišljene priče, kao da istini treba vaša laž da bi bila strašnija? Svaka netačnost je dar poricatelju. Naša snaga nisu pretjerivanje i bijes. Naša snaga su ime, DNK, presuda, arhiv i svjedočenje.

Kako vas nije stid da Srebrenicu branite psovkom prema cijelom narodu? Time ne čuvate žrtvu. Time prihvatate istu logiku kolektivnog obilježavanja koja je pripremala zločin. Budite precizni i nepokolebljivi: genocid nad Bošnjacima, presuđeni počinitelji, odgovorne strukture, bez nasljedne krivice nevinog čovjeka.

I kako vas nije stid da od mladih tražite da pamte, a niste im otvorili arhiv, preveli presude i napravili čas kojem mogu vjerovati? Pamćenje koje zavisi od jedne generacije nije sistem. To je posljednje upozorenje pred zaboravom.

Nezavisnost, rat i odbrana 1992-1995.

Odbrana domovine je sveta samo dok čuva čovjeka; čim opravdava zločin, izdaje ono što tvrdi da brani.

Raspad Jugoslavije početkom 1990-ih nije bio prirodna nepogoda. Bio je politički proces u kojem su nacionalističke elite, državne strukture, mediji, vojske i paravojske donosili odluke. U Bosni i Hercegovini taj proces pretvoren je u rat za teritoriju i pokušaje da se etničkim progonom stvore prostori bez ljudi drugog imena.

Na referendumu održanom 29. februara i 1. marta 1992. većina izašlih glasala je za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu, državu ravnopravnih građana i naroda. Veliki dio bosanskih Srba bojkotovao je referendum. Uslijedilo je međunarodno priznanje, a gotovo istovremeno i otvoreni napad na ustavni poredak zemlje, uz ključnu ulogu struktura Jugoslavske narodne armije, vlasti u Beogradu i snaga bosanskih Srba. Rat je imao i druge faze i aktere, ali zamagljivanje početne strukture nasilja znači zamagljivanje historije.

Gradovi pod opsadom, ljudi u progonu

Sarajevo je izloženo višegodišnjoj opsadi, granatiranju i snajperskom teroru. Prijedor, Zvornik, Foča, Višegrad, Vlasenica, Bratunac i brojna druga mjesta postala su poprišta progona, logora, ubistava, silovanja i uništavanja kulturnih i vjerskih objekata. Čitave porodice pretvarane su u kolone izbjeglica. Kuća više nije bila samo građevina; postala je dokaz da je neko tu živio, pa je zato spaljivana.

Izraz „etničko čišćenje“ zvuči administrativno, gotovo bez krvi. U stvarnosti je značio čovjeka izbačenog iz kreveta, dijete bez roditelja, zatočenika svedenog na broj, ženu kojoj se tijelo pretvara u bojno polje i selo čija groblja ostaju bez

onih koji bi ih posjećivali. Naša dužnost je vratiti ljudsko lice iza termina.

U takvim uslovima organizirana je Armija Republike Bosne i Hercegovine. Nastajala je od policije, teritorijalne odbrane, dobrovoljaca i ljudi koji su do jučer imali civilna zanimanja. Bila je slabo naoružana, opterećena embargom i unutrašnjim teškoćama, ali je postala glavni okvir odbrane međunarodno priznate države. Njenu žrtvu treba pamtiti s poštovanjem.

Poštovanje, međutim, ne zahtijeva poricanje zločina koje su počinili pojedini pripadnici snaga pod kontrolom vlasti u Sarajevu. Kazani, Grabovica, Uzdol i druga mjesta moraju se izgovarati. Zločin nad srpskim ili hrvatskim civilom ne postaje manji zato što je bošnjački narod pretrpio širi i sistematičniji progon. Naša moralna razlika ne dokazuje se šutnjom o vlastitim krivcima, nego spremnošću da ih sudimo.

Rat unutar rata

Sukob Armije Republike Bosne i Hercegovine i Hrvatskog vijeća obrane 1993–1994. donio je dodatnu tragediju, naročito u srednjoj Bosni i Hercegovini. Postojali su projekti podjele, logori, protjerivanja i zločini. Bošnjaci su teško stradali u mjestima poput Ahmića i Stupnog Dola; hrvatski civili i zarobljenici stradali su u drugim zločinima. Washingtonski sporazum zaustavio je taj rat i obnovio savezništvo protiv snaga bosanskih Srba.

Priznavanje unutrašnjeg sukoba ne relativizira osnovnu činjenicu da su najveći dio kampanje protjerivanja i teritorijalnog osvajanja provele snage Republike Srpske uz podršku iz Srbije. Preciznost nije isto što i lažna jednakost. Sudovi utvrđuju različite obrasce, razmjere i odgovornosti.

Naš zadatak nije da ih izravnamo, nego da svaku žrtvu priznamo i svaku utvrđenu strukturu zločina imenujemo.

Država koju smo branili

U najtežim godinama opstala je ideja Bosne i Hercegovine kao zajedničke države. U njenim institucijama i odbrani učestvovali su i ljudi koji nisu bili Bošnjaci. Ta činjenica nije ukras. Ona određuje smisao odbrane. Da je cilj bio samo stvoriti etnički prostor, odrekli bismo se onoga po čemu se legitimna država razlikuje od projekta progona.

Bošnjaci imaju pravo biti ponosni na opstanak. Iz gotovo nemogućih uslova nastale su jedinice, ratne bolnice, škole u podrumima, mediji, diplomatski naponi, kultura i svakodnevna solidarnost. Ali ratni ponos ne smije postati politička valuta kojom se trideset godina kasnije opravdavaju korupcija i nesposobnost. Borac nije branio pravo nekog funkcionera da zaposli rođaka. Majka nije dala sina da bi javno dobro postalo privatni plijen.

Daytonski mirovni sporazum 1995. zaustavio je rat i potvrdio nastavak međunarodnog postojanja Bosne i Hercegovine. Istovremeno je uspostavio složen ustavni poredak s entitetima i snažnim etničkim mehanizmima koji često otežavaju demokratsko odlučivanje. Mir je bio nužan; nezavršena država ostala je naš zadatak.

Sjećanje kao temelj mira

Mir ne traži da kažemo kako se ništa nije dogodilo. Takav mir je samo pauza između laži. Održivi mir traži činjenice, presude, povratak imovine, potragu za nestalima, dostojanstvo žrtava i mogućnost da dijete ne naslijedi krivicu počinitelja.

Mi nećemo kolektivno optužiti srpski ili hrvatski narod. Zločine čine i naređuju ljudi, jedinice, institucije i politike. Ali nećemo ni prihvatiti da se, pod izgovorom izbjegavanja kolektivne krivice, zabrani imenovanje osuđenih počinitelja, političkih ciljeva ili presuđenih činjenica. Pomirenje bez istine štiti poricanje, ne mir.

Naša odluka: Čuvat ćemo čast odbrane tako što ćemo pamtiti branioce, njegovati zajedničku državu, suditi svakom zločinu i nikada ne dopustiti da rat postane izgovor za današnju nepravdu.

Srebrenica — ime genocida i obaveza pamćenja

Srebrenica nije riječ kojom završava rasprava. Ona je ime pred kojim počinje odgovornost.

U julu 1995. godine, nakon pada zaštićene zone Ujedinjenih nacija, snage Vojske Republike Srpske pod komandom Ratka Mladića sistematski su odvojile bošnjačke muškarce i dječake, zarobile hiljade ljudi i pogubile ih na više lokacija. Tijela su zakopavana, a zatim premještana u sekundarne grobnice kako bi se genocid prikrrio. Ubijeno je više od osam

hiljada Bošnjaka. Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, njegov nasljednik i Međunarodni sud pravde pravosnažno su utvrdili: u Srebrenici je počinjen genocid nad Bošnjacima.

Te presude nisu stvar ukusa, političkog navijanja ili pregovora. One počivaju na dokumentima, svjedočenjima, forenzičkim nalazima, lancima komandovanja i sudskom postupku. Svako ima pravo proučavati presude; niko nema pravo genocid nad Bošnjacima svoditi na neodređenu tragediju, niti njegove žrtve pretvarati u izmišljotinu zato što mu istina smeta.

Iza broja je nečiji svijet

Broj osam hiljada potreban je da shvatimo razmjer, ali broj može i sakriti čovjeka. Svaki ubijeni imao je glas, naviku, posao, lice koje je neko poznao. Neko je znao kako pije kahvu. Neko je obećao da će se vratiti. Neko nije stigao završiti školu. Kada izgovorimo „žrtve“, moramo se sjetiti da je prije zločina svako od njih bio cijeli svijet.

Žene Srebrenice decenijama su nosile potragu, svjedočenje i borbu za identifikaciju. Njihova snaga nije bila odsustvo bola, nego odluka da bol pretvore u javnu istinu. Majke, supruge, sestre i kćeri učinile su ono što institucije često nisu: sačuvale su imena dok su počinitelji pokušavali sačuvati anonimnost.

Potočari nisu mjesto za dnevnu politiku. Memorijalni centar je škola ljudskog dostojanstva. U njegovoj tišini nisu važni govori koji će sutra biti zaboravljeni, nego bijeli nišani, arhiv, lični predmeti i obaveza da svaki pronađeni dio posmrtnih ostataka bude vraćen imenu.

Poricanje je nastavak povrede

Poricanje genocida ima više oblika. Nekada otvoreno tvrdi da se zločin nije dogodio. Nekada smanjuje broj bez naučnog osnova. Nekada priznaje ubistva, ali odbija pravnu kvalifikaciju. Nekada veliča osuđene počinitelje, daje njihova imena ulicama ili ih predstavlja kao heroje. Nekada traži da žrtve šute radi „budućnosti“.

Odgovor na poricanje mora biti miran, dokumentiran i uporan. Ne pomaže nam izmišljanje, pretjerivanje ili dijeljenje neprovjerenih fotografija. Jedna laž, čak i kada je izgovorena u korist istinite stvari, poricatelju daje alat da napadne cijelo pamćenje. Naša snaga su arhivi, presude, DNK identifikacije, svjedoci i dosljednost.

Rezolucija Generalne skupštine Ujedinjenih nacija iz 2024. ustanovila je 11. juli kao Međunarodni dan sjećanja i obilježavanja genocida u Srebrenici. To priznanje pripada žrtvama i preživjelima, ali je njegoa svrha univerzalna: obrazovati protiv genocida i suprotstaviti se poricanju.

Nema nasljedne krivice

Istina o Srebrenici ne znači da je svako dijete srpskog imena krivo. Kolektivna, nasljedna krivica bila bi ista vrsta logike koja ljude svodi na rođenje. Krivi su počinitelji, pomagači, naredbodavci i odgovorne institucije u mjeri koju činjenice i pravo utvrđuju. Društvo, međutim, nosi moralnu odgovornost za odnos prema zločinu: hoće li ga priznati, učiti i osuditi ili će ga pretvarati u slavlje.

Ovu razliku moramo jasno čuvati. Bez nje skliznuli bismo ili u mržnju prema cijelom narodu ili u laž da niko osim nekoliko pojedinaca nema nikakvu obavezu. Pomirenje je

moguće između ljudi koji ne nasljeđuju krivicu, ali prihvataju istinu.

Nikad više mora imati sadržaj

„Nikad više“ nije čarobna rečenica. Ona traži rano prepoznavanje govora koji komšiju pretvara u prijetnju, institucije koje mogu zaštititi ugrožene, obrazovanje o genocidu, slobodne medije, vojnu i policijsku odgovornost te međunarodni poredak koji ne posmatra zločin kroz dvogled.

Za Bošnjake ona znači i sposobnost samozaštite u okvirima prava: snažnu državu, profesionalne sigurnosne institucije, diplomaciju, savezništva, demografsku i ekonomsku otpornost. Želja za mirom nije izgovor za nespремnost. Ali spremnost nije kult oružja niti život u stalnom strahu. Najbolja odbrana je društvo u kojem ljudi žele ostati, institucije kojima vjeruju i prijatelji u svijetu koji poznaju našu istinu.

Srebrenicu ćemo prenositi djeci primjereno njihovoj dobi. Nećemo im dati samo užas. Dat ćemo im imena ljudi koji su tragali za nestalima, doktora i novinara koji su svjedočili, istražitelja koji su spajali rasute kosti, sudija koji su činjenice pretvorili u presude i mladih koji danas grade Memorijalni centar. Pamćenje mora sadržati i model ljudske hrabrosti.

Naša odluka: Srebrenicu ćemo učiti iz presuda i svjedočenja, čuvati ime svake žrtve, odbijati poricanje i nikada nećemo pretvarati pravdu u mržnju prema nevinom čovjeku. Dosta je: Na žrtvi ne gradimo mržnju ni karijeru. Gradimo istinu koja će nadživjeti svakog poricatelja.

Kako vas nije stid

Najlakše je vikati na neprijatelja. Najteže je priznati gdje sami rušimo ono što tvrdimo da branimo.

Ovo poglavlje ne nudi zaklon. Neće dopustiti da svaku našu slabost objasnimo ratom, susjedima, Evropom, Amerikom, sistemom ili sudbinom. Sve te sile postoje i mnoge su nam nanijele nepravdu. Ali nijedna od njih ne drži našu ruku kada zovemo vezu, kada lažemo na konkursu, kada branimo lopova ili kada odbijemo sposobno dijete jer nije iz naše stranke.

Narod koji ne smije kritikovati sebe osuđen je da stalno ponavlja istu grešku pod novom zastavom. Samokritika nije samomržnja. To je najviši oblik uvjerenja da nismo osuđeni ostati isti. Ko nam zabranjuje da govorimo o korupciji „radi jedinstva“ ne čuva narod. On čuva korupciju.

Dosta je velikih riječi bez malih navika. Dosta je govora o poštenju iz službenog automobila kupljenog javnim novcem za privatne potrebe. Dosta je hvaljenja mladih dok se radno mjesto ostavlja rođaku. Dosta je čekanja da prvi počne neko drugi.

Pogledajte se prije nego što ponovo optužite cijeli svijet

Kako vas nije stid da psujete korupciju, a sami tražite čovjeka „da pogura“ vaš predmet? Kako vas nije stid da se bunite protiv nepravde tek kada veza nije vaša? Sistem nije pokvaren samo na vrhu. Hrani se hiljadama malih pristajanja u kojima svaki čovjek uzme ono što može, a onda se čudi što zakon više ništa ne znači.

Kako vas nije stid da nazivate izdajnikom novinara koji otkrije krađu „našeg“ političara? Naš lopov nije manje lopov. On možda nanosi veću štetu jer krade koristeći povjerenje našeg naroda kao pancir. Ko uzme od bošnjačke općine, uzima od bošnjačkog djeteta, povratnika, bolesnika i radnika.

Kako vas nije stid da se svađate oko toga ko je veći patriota, a nijedan ne dođe na sastanak mjesne zajednice? Kako vas nije stid da satima pišete komentar o državi, a ne odvojite deset minuta da pročitate račun, budžet ili kandidatsku biografiju?

Kako vas nije stid da zavidite čovjeku koji je pošteno uspio, a divite se onome ko je novac pokazao bez pitanja kako ga je stekao? Naučite razlikovati rezultat od plijena, skromnost od nemoći i ponos od bahatosti.

Prestajemo se lagati. Niko nas neće očistiti od navika koje uporno branimo.

Šta moramo pobijediti u sebi

Nije izdaja naroda imenovati njegovu slabost. Izdaja je znati za nju, koristiti je i ostaviti je djeci.

Lakše je govoriti o neprijatelju nego o vlastitoj navici. Vanjska prijetnja okuplja, a unutrašnja slabost nas razotkriva. Ipak, narod koji vidi samo ono što mu drugi rade ostaje bez moći nad vlastitim životom. Mi ne upravljamo tuđim planovima, ali možemo upravljati načinom na koji učimo, biramo, radimo, štedimo, raspravljamo i podižemo institucije.

Prva slabost je kratko pamćenje. Na izborima zaboravimo obećanje staro četiri godine, a u historiji ponavljamo priču staru četiri stoljeća. Političaru oprostimo konkretno poniženje jer je izgovorio nekoliko velikih nacionalnih riječi. Zaborav postane njegov najjeftiniji resurs. Protiv toga se ne borimo emocijom nego zapisom: programom, mjerljivim rokom, javnim budžetom i pitanjem šta je izvršeno.

Veza umjesto vrijednosti

Kada tražimo „svoga čovjeka“ da preskočimo red, možda dobijemo malu uslugu, ali zajedno rušimo sistem koji će sutra preskočiti naše dijete. Nepotizam nije samo mana političara. On je društveni dogovor u kojem svako osuđuje vezu koju nema i koristi onu koju ima.

Najtalentiraniji mladi odlaze kada shvate da trud nije dovoljan. Ostaju oni koji se prilagode ili nemaju kuda. Tako ustanova postaje sve slabija, pa onda kažemo da nemamo

stručnjaka. Imamo ih; samo smo im objasnili da su manje važni od prezimena i stranačkog telefonskog poziva.

Prekid počinje jednostavnim pravilima: javni kriterij, komisija čiji članovi potpisuju odgovornost, objavljeni bodovi, pravo žalbe i kazna za sukob interesa. Ne trebamo čekati savršenu državu. Svako udruženje, džemat, firma i porodični posao može pokazati da je moguće birati sposobnog.

Zavist prema uspjehu

U društvu dugog siromaštva uspjeh lako izaziva sumnju. Ponekad opravdano, jer je bogatstvo stjecano blizinom vlasti, ratnim profiterstvom ili prevarom. Ali kada svakog uspješnog čovjeka proglasimo lopovom, šaljemo poruku da je pristojno ostati mali. Istovremeno slavimo bahato pokazivanje novca. Tako ne razlikujemo rezultat od razmetanja.

Trebamo kulturu u kojoj pitamo kako je neko uspio, je li pošteno platio radnike, je li proizvod koristan i može li znanje podijeliti. Pošten uspjeh treba čestitati. Ne zato da bismo obožavali bogatstvo, nego da bismo djeci pokazali da se sposobnost može spojiti s karakterom.

Zavist je često skriveno priznanje da smo odustali. Divljenje, nasuprot tome, može postati učenje. Umjesto „lako je njemu“, pitajmo koju je vještinu stekao, koliko puta pogriješio i šta od toga možemo primijeniti.

Glasnost bez discipline

Volimo velike riječi: jedinstvo, domovina, vjera, čast. Ali zajednica se ne održava glasnoćom. Održava se dolaskom na vrijeme, završenim računom, čistom ulicom, pročitanim dokumentom i spremnošću da se posao uradi kada nema kamere.

Na društvenim mrežama možemo za nekoliko sekundi postati patriota, historičar i sudija. Stvarna odgovornost je sporija. Traži da provjerimo izvor, priznamo grešku i ostanemo na sastanku nakon što nestane početno uzbuđenje. Narod s mnogo početaka i malo završetaka troši energiju bez naslijeđa.

Zato nam trebaju male škole discipline. Porodični dogovor koji se poštuje. Udruženje koje svake godine objavi izvještaj. Fond koji isplati stipendiju tačno na vrijeme. Općina koja odgovori u zakonskom roku. Ponavljanjem tih malih pouzdanosti nastaje nacionalno samopouzdanje.

Vječna uloga žrtve

Naše stradanje je stvarno i mora biti zapisano. Ali identitet žrtve postaje opasan kada od njega pravimo trajno opravdanje. Čovjek koji vjeruje da mu historija duguje pobjedu lako zanemari rad. Političar koji građane stalno drži u strahu ne mora objasniti zašto bolnica nema lijek.

Žrtva nije sramota. Pasivnost jeste izbor. Najdublje poštovanje prema ubijenima nije obećanje da ćemo zauvijek tugovati, nego da ćemo izgraditi život koji je njima bio uskraćen. Na mjestu porušene škole treba stajati bolja škola. U gradu protjeranih treba postojati posao za povratnika. U porodici koja je izgubila knjige treba nastati nova biblioteka.

Samokritika nije poziv da sebe preziremo. Ona je dokaz da vjerujemo u vlastitu sposobnost promjene. Ne tražimo savršen narod. Tražimo narod koji grešku ne pretvara u običaj.

Naša odluka: Prestat ćemo svoje slabosti nazivati sudbinom; mjerit ćemo obećanja, birati sposobnost, poštovati pošten uspjeh i pretvarati pamćenje u rad.

Poštenje, pravo i javno povjerenje

Korupcija nije samo ukradeni novac. To je poruka poštenom čovjeku da je budala što poštuje pravilo.

Država može imati ustav, zastavu i institucije, a ipak biti slaba ako građanin ne vjeruje da će se zakon primijeniti jednako. Povjerenje je nevidljiva infrastruktura. Bez njega svaki ugovor traži dodatnu zaštitu, svaki posao poznanstvo, a svaki spor godine života. Društvo tada troši ogromnu energiju samo da bi se zaštitilo od sebe.

Korupciju često zamišljamo kao kovertu u visokoj politici. Ona počinje i ranije: lažnim putnim troškom, prepisanim radom, preskakanjem reda, fiktivnim bolovanjem i zapošljavanjem rođaka. Nisu svi oblici jednako teški, ali dijele istu poruku — pravilo važi samo za onoga ko nema moć.

Naš lopov nije manje lopov

Najštetnija nacionalna navika je odbrana korumpiranog čovjeka zato što pripada „našoj“ strani. Tada identitet postaje štit privatnom plijenu. Kritika se proglašava napadom na narod, a dokaz izdajom. Tako sami radimo ono što protivnik nije mogao: pretvaramo vlastite institucije u prazne zgrade.

Političar koji krade od bošnjačke općine ne krade od apstraktne države. Krade od porodilje kojoj nedostaje pregled, učenika čija škola prokišnja i borca koji čeka terapiju. Nema patriotske krađe. Zastava na reveru ne mijenja sadržaj krivičnog djela.

Isto pravilo mora važiti za vjerske, kulturne i humanitarne organizacije. Dobrota cilja ne opravdava netransparentan račun. Ko prikuplja novac u ime žrtve ili vjere ima veću, ne manju obavezu da pokaže svaki trošak.

Institucija koja ne zavisi od sveca

Često tražimo jednog besprijekornog vođu. Ali sistem koji radi samo dok je na čelu dobar čovjek nije dobar sistem. Potrebne su provjere, podjela ovlasti, revizija, javnost podataka, zaštita zviždača i smjenjivost. Čak i pošten čovjek griješi; pravilo ga štiti od vlastite slabosti.

Budžeti trebaju biti razumljivi građaninu, ugovori pretraživi, konkursi obrazloženi, a imovina izabranih dužnosnika provjerljiva. Digitalizacija može smanjiti prostor za mito, ali loš proces pretvoren u aplikaciju ostaje loš proces. Tehnologija mora pratiti pojednostavljenje i odgovornost.

Pravosuđe mora biti neovisno i efikasno. Kašnjenje pravde često je oblik uskraćivanja pravde. Predmet koji traje deset godina uništava i nevinog i oštećenog. Uz bolji zakon trebaju kadrovi, upravljanje predmetima, javni standardi učinka i zaštita sudije od politike.

Kultura posljedice

U našem javnom životu ostavka se doživljava kao priznanje slabosti. U zreлом sistemu ona može biti čin odgovornosti. Nije svaka greška krivično djelo, ali svaka funkcija nosi posljedicu. Ako ministar ne zna za težak propust u svom resoru, pitanje je zašto ne zna; ako zna, pitanje je zašto nije djelovao.

Mediji i građani trebaju razlikovati dokaz od glasine. Lažna optužba također uništava povjerenje. Borba protiv korupcije ne smije postati industrija insinuacije u kojoj niko nije osuđen, ali je svako unaprijed prljav. Potrebni su istraživačko novinarstvo, zaštita izvora, presumpcija nevinosti i javno praćenje postupka do kraja.

Djeca kulturu posljedice uče na malom. Ako roditelj opravda varanje na testu jer „svi to rade“, sutra nema uvjerljiv jezik protiv političke krađe. Poštenje nije urođena nacionalna osobina. To je navika koja se vježba i sistem koji se isplati.

Povjerenje se vraća polako

Jedan dobar potez ne briše godine zloupotrebe. Ustanova mora dugo objavljivati podatke, odgovarati na pitanje i jednako tretirati ljude prije nego što joj povjeruju. To je spor posao, ali nema prečice. Propaganda može proizvesti privid ugleda; samo iskustvo proizvodi povjerenje.

Bošnjačke institucije posebno moraju težiti visokom standardu. Često djeluju u politički osporavanom prostoru i zato će svaka slabost biti korištena protiv njih. Odgovor nije sakrivanje problema. Odgovor je ustanova čiji račun, konkurs i rezultat mogu izdržati neprijateljski pregled.

Naša odluka: Nećemo braniti „svoga“ krivca, javni novac učinit ćemo vidljivim, funkciju vezati za posljedicu i graditi institucije koje rade bez obzira na ime čovjeka na vrhu.

Dosta je: Od danas ne pitamo samo ko nam je šta učinio. Pitamo šta smo mi uradili s onim što nam je ostalo.

Vjera bez karaktera je prazna forma

Najljepša džamija ne može sakriti nepravdu učinjenu u njenoj sjeni.

Islam je duboko utkan u bošnjačko historijsko iskustvo. Upravo zato ga ne smijemo svesti na ukras, političku legitimaciju i pregled tuđih grešaka. Vjera nije potvrda da smo unaprijed bolji. Ona je zahtjev da budemo pravedniji nego što bismo bili bez nje.

Obred je temelj, ali karakter je njegov javni trag. Namaz koji ne zaustavi ruku pred mitom nije završen u ponašanju. Post koji ne omekša odnos prema radniku ostao je glad. Hadž nakon kojeg dug ostaje neplaćen nije medalja kojom se kupuje šutnja zajednice.

Bosanski islam treba biti ukorijenjen u znanju, slobodan od stranačkog zarobljavanja i dovoljno siguran da ne mora svakog drugačijeg proglasiti prijetnjom. Vjera se brani učenjem, moralnom neovisnošću i dobrim djelom, a ne galamom čovjeka koji vlastitu nesigurnost predstavlja kao strogoću.

Kako vas nije stid da spominjete Boga dok varate čovjeka?

Kako vas nije stid da u prvom safu tražite mjesto, a radniku kasni plata? Kako vas nije stid da govorite o haramu tuđeg života, a vlastiti ugovor, porez i dug držite u mraku? Kako vas nije stid da u džamiji tražite oprost, a kod kuće ne znate reći „pogriješio sam“?

Kako vas nije stid da mjerite žensku vjeru komadom odjeće, a mušku vjeru ne mjerite kontrolom bijesa, poštenjem i odgovornošću prema porodici? Kako vas nije stid da ženu koja govori o nasilju savjetujete da sačuva brak, a nasilniku ne kažete da je ugrozio i brak i vjeru i zakon?

Kako vas nije stid da se prepirete oko sitnih razlika, dok vam dijete ne zna osnovu vjere, komšija je gladan, a vakufski račun nejasan? Zajednica koja je glasna u sporednom, a nijema pred krađom izgubila je moralni redosljed.

Ne koristite vjeru da drugoga učinite manjim. Ne koristite je da sebe proglasite nedodirljivim. Bogobojaznost koja nema posljedicu u poštenju postaje predstava za ljude.

Islam na bosanski način

Vjera je najsnažnija kada čovjeka učini pravednijim, a najslabija kada mu služi da prikrije vlastitu nepravdu.

Islam je više od pet stoljeća jedan od temelja bošnjačkog historijskog iskustva. Ušao je u naš jezik, arhitekturu, porodične običaje, kalendar, muziku, književnost, odnos prema smrti i razumijevanje milosrđa. Bez islama nije moguće potpuno razumjeti Bošnjake. Ali jednako tako,

Bošnjaci nisu samo zbir vjerskih obreda, niti pripadnost narodu prestaje kod čovjeka koji vjeru živi drugačije ili je ne prakticira.

Bosansko muslimansko iskustvo oblikovano je sunijskom tradicijom, pretežno hanefijskim pravom i maturidijskim teološkim naslijeđem, kao i snažnim prisustvom tesavvufa. Te riječi nisu značke kojima se treba razmetati. One opisuju škole mišljenja koje su nastojale povezati Objavu, razum, pravni poredak i duhovni odgoj. Njihova vrijednost danas ne mjeri se brojem svećanih citata, nego sposobnošću da nam pomognu živjeti vjeru dostojanstveno u savremenom, pluralnom društvu.

Džamija, kuća i komšiluk

Bosanski islam nije nastajao samo u knjigama učenjaka. Živio je u mahali: u ezanu koji određuje ritam dana, u ramazanskom somunu, bajramskoj posjeti, učenju dove za umrle, davanju sadake bez buke i vratima koja se otvaraju komšiji. Njegova snaga bila je u tome što je veliko prevodio u svakodnevno. Vjera se prepoznavala po tome je li čovjek od riječi, čuva li obraz porodice, pomaže li slabijem i zna li granicu svoga prava.

Ta tradicija nije bila bez mana. Ponekad se običaj predstavljao kao vjerska zapovijed, autoritet se zloupotrebljavao, žene su potiskivane, siromaštvo se mirilo sa sudbinom, a znanje svodilo na ponavljanje. Poštovati naslijeđe ne znači proglasiti svaku naslijeđenu naviku svetom. Islam nas obavezuje da mjerimo postupke pravdom, znanjem i milošću, a ne samo njihovom starošću.

Komšiluk je možda najbosanskiji ispit vjere. Lako je voljeti čovječanstvo u govoru; teže je poštovati konkretnog susjeda čiji praznik, ime i uvjerenje nisu naši. Stoljeća blizine muslimana, katolika, pravoslavaca, Jevreja i drugih nisu bila neprekidna idila. Bilo je diskriminacije, sukoba i krvi. Ali bilo je i čuvanja svetinja, trgovine, prijateljstva, zajedničke žalosti i svakodnevne pomoći. Ne smijemo od suživota praviti razglednicu, ali ga ne smijemo ni prepustiti onima koji tvrde da je nemoguć.

Sarajevska Hagada, jevrejski rukopis koji je stoljećima čuvan u Bosni i koji je preživio i nacizam i rat devedesetih, snažan je simbol te obaveze. Ona nije dokaz da smo uvijek bili savršeni. Ona je dokaz da izbor zaštite drugoga postoji čak i u najmračnijem vremenu.

Zajednica koja nadživljava režime

Nakon odlaska osmanske vlasti muslimani Bosne morali su izgraditi vlastite institucije u nemuslimanskoj državi. Razvoj Islamske zajednice, borba za vjersko-prosvjetnu autonomiju i organiziranje vakufa pokazali su da vjera može opstati bez imperijalne zaštite. To je važna lekcija i danas: dostojanstvo ne dolazi iz blizine vlasti, nego iz vjerodostojne institucije.

Islamska zajednica ima veliku ulogu u čuvanju obreda, obrazovanja, vakufske imovine i moralnog glasa. Upravo zbog te važnosti mora biti otporna na stranačku podjelu, finansijsku netransparentnost i kult ličnosti. Vjerska institucija ne treba bježati od javnih pitanja, ali ne smije postati izborni štab. Kada minber služi dnevnoj politici, gubi visinu s koje može kritikovati svakoga.

Isto važi i za vjernika. Vjera nije potvrda da smo kao grupa unaprijed bolji. Ona je zahtjev da budemo bolji nego jučer. Čovjek koji klanja, a uzima mito, nije dokaz snage islama. Političar koji govori o Bogu, a krade javno dobro, ne brani narod. Poslodavac koji ide na hadž, a radniku uskraćuje platu, nosi ozbiljan moralni dug. Naša obnova počinje onda kada prestanemo mjeriti pobožnost vidljivošću, a počnemo je mjeriti karakterom.

Između stida i pretjerivanja

Bošnjaci su u različitim vremenima osjećali pritisak da svoju vjeru skrivaju, umanjuju ili opravdavaju. Islamofobija i predstavljanje muslimana kao trajno sumnjivih nisu izmišljeni problemi. Imamo pravo jasno braniti slobodu vjerovanja, gradnje vjerskih objekata, odijevanja i javnog pripadanja.

Ali odgovor na poniženje ne smije biti zatvaranje u tvrđavu. U naš prostor ulazile su i ideologije koje bosansku tradiciju proglašavaju nečistom, lokalne učenjake nedovoljno pravovjernim, a razliku razlogom za osudu. Takva isključivost razara upravo onu zajednicu koju navodno želi očistiti. Nije svaka novina napredak, ali nije ni svaka strogoća istina.

Bosanski musliman može biti potpuno odan vjeri i potpuno odan demokratskoj, zajedničkoj Bosni i Hercegovini. Ne mora birati između džamije i univerziteta, tradicije i nauke, Bošnjaka i građanina, Evrope i islama. Te lažne podjele najčešće nude ljudi koji od našeg unutrašnjeg sukoba prave vlastitu moć.

Vjera koja oslobađa od straha

Ako vjerujemo da je čovjek odgovoran pred Bogom, onda ne smijemo obožavati vođe. Ako vjerujemo da je znanje vrijednost, onda se ne smijemo bojati pitanja. Ako vjerujemo u pravdu, onda ne možemo tražiti izuzetak za „našeg“ lopova. Ako vjerujemo u dostojanstvo ljudskog bića, onda ne možemo vrijeđati čitav narod zbog zločina pojedinaca.

Naš islam treba ostati dovoljno ukorijenjen da ne postane moda i dovoljno otvoren da ne postane zatvor. Treba čuvati bosanski jezik, duhovnu muziku, arhitekturu, rukopise i porodično pamćenje, ali iznad svega treba proizvoditi poštene ljude. Najljepša munara ne može nadoknaditi nepravdu u njenoj sjeni.

Naša odluka: Vjeru ćemo čuvati znanjem, slobodom i dobrim djelom; nećemo je koristiti kao oružje protiv drugačijih niti kao zaklon za vlastite slabosti.

Vjera koja se vidi u karakteru

Nije pitanje koliko puta izgovorimo vrijednost. Pitanje je može li je drugi čovjek osjetiti u našem postupku.

Vjera ima javni izraz, ali njen najdublji dokaz često je nevidljiv: odluka da ne uzmemo ono što možemo ukrasti, da priznamo grešku, vratimo dug, zaštitimo slabijeg i oprostimo kada bismo mogli poniziti. Obred čovjeka podsjeća na mjeru; karakter pokazuje je li podsjetnik prihvaćen.

Bošnjačka obnova bez moralne obnove bila bi samo promjena ukrasa. Možemo obnoviti svaku džamiju i ipak živjeti u društvu nepovjerenja. Možemo organizirati veliki iftar, a ne znati da je komšija gladan. Možemo citirati pravdu, a nazvati telefonom da naše dijete dobije nezasluženo mjesto.

Emanet javnog dobra

U islamskom moralnom jeziku emanet označava povjereno dobro i odgovornost. Javna funkcija je emanet, kao i tuđi novac, povjerena tajna, radno vrijeme i roditeljstvo. Kada tu riječ vratimo njenoj težini, politika više nije plijen pobjednika.

Vjernik ne može dijeliti krađu na dozvoljenu „za naše“ i zabranjenu „za njihove“. Ne može opravdati laž višim ciljem svaki put kada mu istina ne odgovara. Dobar cilj ostvaren prljavim sredstvom najčešće na kraju postane prljav sistem.

Zekat, sadaka i vakuf nose veliki potencijal solidarnosti. Da bi povjerenje raslo, prikupljanje i raspodjela trebaju biti transparentni, stručno usmjereni i mjerljivi. Pomoć treba nahraniti čovjeka danas, ali kada je moguće i osposobiti ga da sutra ne ovisi o pomoći.

Razlika kao ispit morala

Lako je biti pravedan prema onome koga volimo. Prava mjera dolazi kada odlučujemo o čovjeku druge vjere, stranke ili naroda. Ako mu uskraćujemo pravo koje tražimo za sebe, ne branimo identitet nego privilegiju.

Bosna i Hercegovina će ostati pluralna. Ta činjenica nije privremena smetnja. Za vjernika, različit čovjek može biti

komšija, saradnik i nosilac punog ljudskog dostojanstva. Međuvjerski razgovor nije takmičenje u ljubaznosti pred kamerama; to je zajedničko djelovanje kada je napadnuta bogomolja, povratnik ili siromašna porodica.

Istovremeno, tolerancija ne znači da se moramo složiti o svemu. Možemo čvrsto zastupati svoje uvjerenje i poštovati tuđu savjest. Sloboda vjere uključuje i slobodu čovjeka da vjeru ne prakticira. Prisilna pobožnost proizvodi licemjerstvo, ne vjeru.

Učenjak, pitanje i odgovornost

Vjerski autoritet treba znanje, moralnu neovisnost i sposobnost da kaže „ne znam“. U digitalnom dobu svako može izrezati minut govora i predstaviti ga kao cijelu istinu. Zajednica treba učiti kako se procjenjuju izvor, obrazovanje govornika, kontekst i posljedica savjeta.

Imam nije terapeut za svaki problem, ekonomist za svaki kredit i ljekar za svaku bolest. Njegova mudrost raste kada zna uputiti stručnjaku. Isto tako, stručnjak treba razumjeti da vjera čovjeku može biti važan izvor smisla. Saradnja spašava od lažnog izbora između duhovnosti i nauke.

Naši učenjaci trebaju govoriti o savremenom radu, ekologiji, digitalnoj etici, porodičnom nasilju, ovisnosti i javnoj odgovornosti. Vjerski jezik koji ne dodiruje stvarnu nepravdu postane ritualna pozadina.

Milost koja nije slabost

Milost ne znači odsustvo granice. Čovjeku se može oprostiti, a ipak tražiti da nadoknadi štetu. Žrtva se ne smije pritiskati da oprosti radi tuđeg mira. Pravda štiti mogućnost istinskog pomirenja jer pokazuje da patnja nije nevažna.

Naš karakter treba sjediniti blagost i hrabrost. Blagost bez hrabrosti šuti pred nasiljem; hrabrost bez blagosti lako postane surovost. Najpotrebniji su ljudi koji mogu stati između moćnog i slabog, a da poslije ne traže aplauz.

Vjera koju želimo ostaviti djeci nije spisak tuđih grešaka. To je unutrašnja mjera koja ih prati kada niko ne gleda, izvor nade kada izgube i granica kada pobijede.

Naša odluka: Vjeru ćemo dokazivati emanetom, transparentnom solidarnošću, poštovanjem savjesti, stručnim znanjem i karakterom koji ostaje pravedan i prema onome ko nije naš.

Dosta je: Vjeru ćemo prestati nositi kao značku. Nositi ćemo je kao mjeru koja nas zaustavlja pred nepravdom.

Porodica, žena i dijete — pred kim ćemo odgovarati

Narod koji se zaklinje u majku, a ne štiti ženu i dijete, zaklinje se u vlastito licemjerstvo.

Sve naše velike riječi padaju na ispitu kuće. Možemo govoriti o državi, vjeri i historiji, ali dijete najprije uči iz načina na koji otac govori majci, kako odrasli rješavaju sukob i je li slabiji član porodice siguran. Porodica nije razglednica. Ona je prva ustanova odgovornosti.

Bošnjačka žena nije samo majka na plakatu, čuvarica časti i tiha heroina koju spomenemo nakon što je iznijela cijeli teret. Ona je nositeljica vlastitog prava, znanja, imovine, ambicije i glasa. Ako je poštujemo samo dok šuti, ne poštujemo nju nego vlastitu kontrolu.

Mladima ne možemo narediti da ostanu u zemlji u kojoj im je veza važnija od znanja. Ne možemo od njih tražiti porodicu bez stana, vrtića i sigurnog posla. Ne možemo telefon proglasiti uzrokom svega dok im nismo otvorili biblioteku, dvoranu, laboratoriju i prostor u kojem njihov glas nešto odlučuje.

Kako vas nije stid pred vlastitom djecom?

Kako vas nije stid da na proslavi govorite kako je majka stub naroda, a kod kuće joj ostavite posao, djecu, bolesne roditelje i svu nevidljivu brigu? Kako vas nije stid da sestri ili kćerki uskratite nasljedstvo koje joj pripada, a onda govorite o islamskoj pravdi?

Kako vas nije stid da porodično nasilje zovete privatnom stvari? Kakav obraz čuvate kada žrtvi kažete da šuti, a nasilniku ostavite ugled? U kući u kojoj žena i dijete strepe nema časti, makar zidovi bili puni svetih riječi.

Kako vas nije stid da sinu govorite da ne plače, a onda se čudite što kao muškarac ne zna razgovarati nego udara, bježi ili se raspada u tišini? Kako vas nije stid da kćerku učite skromnosti, a ne učite je da prepozna manipulaciju, upravlja novcem i govori pred ljudima?

Kako vas nije stid da mladog čovjeka nazovete nezahvalnim kada ode, iako ste njegovo mjesto dali poslušnom i nesposobnom? Nije omladina pobjegla od Bosne. Često je pobjegla od poniženja koje smo joj mi organizirali.

Pogledajte djecu. Ona će nas suditi po svijetu koji smo im ostavili, ne po govorima koje smo održali.

Porodica — prva škola naroda

Narod nije samo ono što piše u ustavu. Narod je i ono što dijete svake večeri čuje za stolom.

Porodica je prvo mjesto gdje učimo jezik, povjerenje, granicu, nježnost i odgovornost. Prije škole i politike dijete posmatra kako odrasli govore jedno o drugom, kako rješavaju sukob, šta rade kada pogriješe i kome pomažu. Nijedna knjiga o identitetu ne može poništiti kuću u kojoj vlada strah.

Kada govorimo o porodici, često je pretvorimo u idealiziranu sliku. Stvarne porodice nose umor, nezaposlenost, bolest, razvod, migraciju, međugeneracijske sukobe i neizgovorene ratne traume. Odbraniti porodicu ne znači sakriti te probleme. Znači stvoriti uslove da se rješavaju bez nasilja i sramoćenja.

Otac nije gost u odgoju

Predugo se briga o djeci smatrala gotovo isključivo majčinom dužnošću, dok je ocu pripadala uloga hranitelja i konačnog autoriteta. Takva podjela nije pravedna ni održiva. Dijete treba prisutnog oca koji zna saslušati, promijeniti pelenu, otići na roditeljski sastanak, priznati slabost i pokazati poštovanje prema majci.

Muškost se ne dokazuje galamom. Čovjek koji ne zna upravljati bijesom nije snažan; on je zarobljenik vlastitog impulsa. Najvažnija zaštita porodice nije kontrola žene i djece, nego kontrola sebe, pouzdana briga i spremnost da se traži pomoć.

Majčin rad također ne smije biti nevidljiv. Kuhanje, njega, emocionalni teret i organiziranje doma imaju stvarnu vrijednost, ali žena ne smije biti osuđena samo na njih. Porodica napreduje kada se dužnosti dogovaraju prema

sposobnosti i okolnostima, a ne prema navici koja jednoj osobi daje sav teret i malo glasa.

Nasilje nije privatna stvar

Porodično nasilje nije „problem između četiriju zidova“. Ono je napad na život, zdravlje i dostojanstvo. Vjera, tradicija i obraz ne mogu biti opravdanje da žrtva šuti. Zajednica koja nagovara ženu da trpi radi ugleda porodice zapravo čuva ugled nasilnika.

Potrebne su sigurne kuće, dostupna policija, obučeni centri za socijalni rad, pravna pomoć i zajednice koje vjeruju žrtvi dovoljno da je zaštite. Potrebni su i programi koji muškarce uče nenasilnom rješavanju sukoba prije nego što nastane krivično djelo. Ljubav prema porodici mjeri se sigurnošću njenog najslabijeg člana.

I nasilje nad djecom moramo prestati uljepšavati kao odgoj. Granica je potrebna; poniženje nije. Udarac može proizvesti kratku poslušnost, ali često ostavlja strah, laž i bijes koji se prenose dalje. Autoritet roditelja raste dosljednošću, ne snagom ruke.

Jezik, priča i porodični arhiv

Svaka porodica treba čuvati svoj mali arhiv: imena predaka, fotografije, pisma, recepte, dokumente, priču o selidbi i sjećanje na ljude kojih više nema. Bez toga nacionalna historija ostaje daleka. Kada dijete zna ime pradjedove mahale i bakinu priču o prvom poslu, razumije da je dio lanca.

Ali u arhivu ne treba čuvati samo slavu. Treba zapisati i siromaštvo, nesporazum, pogrešku, usvojeno dijete, miješani

brak, rođaka koji je mislio drugačije. Iskrena porodična historija uči da pripadnost nije savršen portret nego odnos koji izdrži istinu.

Čitanje naglas jedna je od najjeftinijih i najmoćnijih nacionalnih institucija. Petnaest minuta priče pred spavanje gradi rječnik, bliskost i maštu. U dijaspori čuva jezik; u domovini vraća knjigu u svakodnevni život. Ne treba čekati da škola sama stvori čitaoca.

Porodica i država trebaju jedna drugu

Pozivi na rađanje zvuče prazno ako mladi par nema stan, siguran posao, vrtić i zdravstvenu zaštitu. Demografija nije moralna naredba ženama. Ona je rezultat povjerenja da se može planirati život. Država koja želi više djece mora smanjiti cijenu roditeljstva i štititi zaposlenog roditelja.

Istovremeno, nijedna politika ne može zamijeniti porodičnu prisutnost. Ekran nije dadilja bez posljedice. Novac nije zamjena za razgovor. Dijete koje dobije sve predmete, a nema osjećaj da je viđeno, lako traži pripadnost kod prvog manipulatora.

Naša porodica budućnosti neće izgledati potpuno isto kao ona naših pradjedova. Živjet će duže, seliti se češće, povezivati više zemalja i nositi nove uloge. Njena suština ipak može ostati: ljudi koji jedni drugima ne daju da padnu sami, koji razgovaraju bosanskim jezikom i uče da ljubav uvijek uključuje odgovornost.

Naša odluka: Porodicu ćemo štititi prisutnošću, ravnopravnom brigom, nultom tolerancijom na nasilje, čitanjem i društvenim uslovima u kojima mladi mogu planirati budućnost.

Žena nije fusnota našeg naroda

Narod koji polovini svojih sposobnosti sužava prostor sam sebi oduzima budućnost.

Bošnjačke žene nikada nisu bile samo posmatračice historije. Vodile su domaćinstva i poslove, obrađivale zemlju, poučavale, pisale, liječile, organizirale pomoć, čuvale porodice u progonstvu i tražile nestale. U ratu su bile braniteljice, doktorice, novinarke i stubovi preživljavanja. U miru su često nosile i plaćeni posao i gotovo sav neplaćeni rad.

Ipak, kada se govori o narodu, žena se često pojavljuje kao simbol: majka, čuvarica časti, slika u nošnji ili tiha žrtva. Simbol poštuje samo dok ne zatraži glas. Stvarna žena ima mišljenje, ambiciju, pravo na grešku, imovinu, sigurnost i učešće u odluci.

Obrazovanje bez staklenog plafona

Djevojčice danas često postižu izvrsne školske rezultate, ali se njihova sposobnost ne prenosi jednako u rukovodeće položaje, vlasništvo, akademski utjecaj i politiku. Između diplome i moći stoje nevidljive poruke: budi uspješna, ali ne previše glasna; radi, ali porodica je samo tvoja obaveza; iznesi ideju, ali neka je muškarac predstavi.

To nije samo nepravda prema ženi. To je gubitak za cijelu zajednicu. Kada stručnjakinja odustane zbog poniženja, gubimo godine obrazovanja. Kada imovina po običaju pripadne samo sinovima, kćerka postaje ekonomski zavisna uprkos zakonskom i moralnom pravu. Kada na listi ima žena samo radi forme, politika ostaje bez njihovog stvarnog iskustva.

Potrebni su dostupni vrtići, pravična roditeljska odsustva, jednaka plata za jednak rad, zaštita od uznemiravanja, mentorstvo i transparentno napredovanje. Potrebno je i da muškarci preuzmu dio kućnog rada. Ravnopravnost se ne završava zakonom; ona počinje rasporedom svakodnevnih sati.

Vjera i dostojanstvo nisu protivnici slobode

U javnim raspravama žena se često nađe između dvije prisile. Jedni joj govore da se mora odreći vjerske vidljivosti da bi bila moderna; drugi joj određuju tačan oblik pobožnosti i šutnje da bi bila prihvaćena. I jedni i drugi joj oduzimaju odluku.

Žena koja nosi maramu ima pravo na obrazovanje, rad i javni život bez diskriminacije. Žena koja je ne nosi ne smije biti proglašena manje vrijednom Bošnjakinjom ili

muslimankom. Skromnost, vjera i moral nemaju smisla pod prisilom. Dostojanstvo se brani pravom savjesti.

Naše vjerske i kulturne ustanove trebaju žene u tijelima koja odlučuju, ne samo u publici i volonterskoj kuhinji. Njihovo znanje o vjeri, porodici, ekonomiji i zajednici nije dodatak. Ustanova koja govori u ime svih, a polovinu ne čuje, govori nepotpunim glasom.

Majke Srebrenice i politika hrabrosti

Žene koje su nakon genocida tražile nestale pokazale su šta znači javna hrabrost. Bez vojske i velike funkcije, dokumentirale su, svjedočile, ulazile u sudnice i čuvale moralno pitanje živim. Njihovu ulogu ne smijemo svesti na tugu. One su političke učiteljice upornosti.

Poštovati ih znači podržati pravo svake žene da govori prije nego što postane žrtva. Ne možemo se klanjati majci na godišnjici, a ignorisati radnicu kojoj poslodavac prijeti, povratnicu koja traži sigurnost ili kandidatkinju koju vlastita stranka gura na neizgledno mjesto.

Žena nije „čast“ muškarca koju on kontroliše. Ona nosi vlastitu čast. Muškarčeva čast vidi se u tome poštuje li njenu slobodu i sigurnost. Ova promjena jezika mijenja i ponašanje: odgovornost nasilja vraća nasilniku, a život žene njoj samoj.

Partnerstvo kao nacionalna snaga

Ne treba nam rat spolova. Treba nam savez sposobnosti. Muškarci i žene nisu protivničke delegacije; zajedno grade porodicu, preduzeće, školu i državu. Razlike među ljudima postoje, ali nijedna razlika ne opravdava nižu vrijednost ili unaprijed zatvorena vrata.

Dječaku treba pokazati da briga nije slabost. Djevojčici da ambicija nije sramota. Oboje trebaju znati kuhati, upravljati novcem, prepoznati nasilje, govoriti pred ljudima i poštovati „ne“. Tako odgajamo slobodne odrasle osobe, a ne ovisne uloge.

Kada bošnjačka žena uspije, nije otišla „predaleko“. Povukla je cijelu zajednicu naprijed. Kada je sigurna, obrazovana i ekonomski samostalna, sigurnija su i djeca, porodica i društvo. To nije uvozna moda. To je zdrava računica dostojanstva.

Naša odluka: Ženama nećemo dodjeljivati samo simboličnu čast; osigurat ćemo stvarnu sigurnost, glas, imovinsko pravo, obrazovanje i ravnopravno mjesto odlučivanja.

Djeca i omladina — generacija koju ne smijemo izgubiti

Mladi ne odlaze samo zbog veće plate. Odlaze i kada im društvo kaže da njihovo vrijeme nema vrijednost.

Svaka generacija govori da su mladi drugačiji. Danas zaista odrastaju u drukčijem prostoru: telefon ih povezuje sa svijetom prije nego što upoznaju vlastiti grad; algoritam im bira slike, poređenja i strahove; znanje je dostupnije nego ikada, a pažnja rasuta na hiljadu zahtjeva. Stari odgojni odgovor „šuti, mi znamo bolje“ više ne djeluje, ako je ikada i djelovao.

Naša omladina nije lijena po prirodi. Mladi rade duge smjene u tuđim državama, uče složene programe, osnivaju male firme, vode humanitarne akcije i prevode život između više kultura. Ono što često odbijaju jeste čekanje u sistemu u kojem se napredovanje ne veže za trud. Kada dvadesetpetogodišnjak vidi da mu treba veza za pripravničko mjesto, odlazak postaje racionalan, ne nemoralan izbor.

Pravo na pokušaj

U našoj kulturi greška se dugo pamti, a pokušaj kratko podržava. Mladi zato skrivaju ideju dok ne bude savršena ili je nikada ne započnu. Potrebni su im prostori gdje mogu pokrenuti projekat, pogriješiti uz ograničenu cijenu i pokušati ponovo: školski klubovi, radionice, sportske sale, omladinski centri, mali grantovi i mentori.

Mentorstvo je naročito važno. Jedan odrasli čovjek koji ozbiljno shvati mladu osobu može promijeniti cijeli životni pravac. Naši uspješni stručnjaci trebaju svake godine odvojiti vrijeme za nekoliko učenika ili studenata. Znanje koje ostane samo u biografiji pojedinca završava s njim; znanje preneseno mladom postaje institucija.

Ne trebamo mladima obećavati da mogu sve. Ne mogu, kao ni mi. Trebamo im obećati poštenu priliku, jasna pravila

i istinu o naporu. Samopouzdanje nije uvjerenje da će uvijek pobijediti; to je saznanje da mogu preživjeti poraz bez gubitka vlastite vrijednosti.

Mentalno zdravlje nije slabost

Ratna trauma, porodični gubici, ekonomska neizvjesnost, usamljenost i pritisak društvenih mreža ostavljaju posljedice. Anksioznost, depresija, ovisnost i samopovređivanje nisu hir. Kada mladom čovjeku kažemo da se „sabere“, a ne ponudimo stručnu pomoć, možda ga guramo dublje u tišinu.

Škole trebaju psihologe i jasne protokole. Zdravstveni sistem treba dostupne službe bez stigme. Porodice trebaju naučiti slušati rečenicu „nije mi dobro“ bez moralne presude. I vjerska zajednica može pružiti smisao i podršku, ali duhovni razgovor i stručna terapija nisu neprijatelji.

Posebnu pažnju zahtijevaju kockanje, droga, alkohol i digitalne ovisnosti. Reklame za klađenje ne smiju biti normalna pozadina sporta. Brza zarada je laž koja koristi nadu siromašnog čovjeka. Zaštita mladih traži regulaciju, obrazovanje, liječenje i alternativu u kojoj uzbuđenje dolazi iz sporta, umjetnosti i stvaranja.

Uključiti ih prije odluke

Omladinu često pozivamo da izvede program, napravi fotografiju i skloni stolice, dok odluke donose isti ljudi desetljećima. To nije učešće. Mladi trebaju budžet, glas i odgovornost. Neka vode dio kulturnog centra, odlučuju o malom gradskom fondu i učestvuju u školskom odboru. Povjerenje se uči tako što se dobije stvarni zadatak.

Starija generacija ima iskustvo, ali iskustvo bez obnove postaje monopol. Mladi imaju energiju, ali energija bez pamćenja lako ponavlja staru grešku. Potreban nam je sporazum generacija: stariji otvaraju vrata i prenose znanje; mladi donose nove metode i prihvataju odgovornost.

Nećemo proglašavati izdajnikom onoga ko ode. Ali nećemo ni praviti društvo koje odlazak slavi kao jedini dokaz pameti. Cilj je da odlazak bude izbor, a ne bijeg; povratak mogućnost, a ne kazna; ostanak dostojanstven život, a ne romantično žrtvovanje.

Naša odluka: Mladima ćemo dati mentora, prostor za pokušaj, zaštitu mentalnog zdravlja i stvarni dio odlučivanja — prije nego što od njih zatražimo da ostanu.

Dosta je: Porodicu nećemo braniti slikom idealne kuće. Branit ćemo je sigurnošću, ravnopravnom brigom i prisutnim roditeljem.

Jezik, knjiga i znanje — linija opstanka

Narod bez jezika i znanja može imati zastavu, ali drugi će mu pisati budućnost.

Sljedeća odbrana Bosne neće se voditi samo na granici. Vodit će se u učionici, biblioteci, laboratoriji, redakciji i telefonu našeg djeteta. Ko upravlja znanjem, upravlja pričom o prošlosti i mogućnošću budućnosti.

Bosanski jezik ima pravo na svoje ime, ali pravo bez upotrebe polako umire. Ne spašava ga samo deklaracija. Spašava ga majka koja govori s djetetom, učitelj koji traži dobru rečenicu, programer koji napravi alat, pisac koji stvori novu knjigu i institucija koja javni dokument ne pušta bez lekture.

Diploma nije znanje. Ocjena nije razumijevanje. Dijete koje zna ponoviti lekciju, a ne zna prepoznati lažnu vijest, objasniti argument i riješiti problem, ostavili smo nezaštićeno pred savremenim svijetom. Nama ne trebaju papiri koji hrane sujetu. Trebaju nam sposobnosti koje hrane društvo.

Kako vas nije stid da štedite na knjizi, a ne štedite na pokazivanju?

Kako vas nije stid da dijete u ruci nosi telefon skuplji od porodične biblioteke? Kako vas nije stid da za svadbu nađete hiljade, a za stipendiju kažete da narod nema novca? Novca često ima. Nema poretka vrijednosti.

Kako vas nije stid da se borite za naziv bosanskog jezika, a javnu poruku napišete bez tačke, izvora i odgovornosti? Jezik se brani kvalitetom. Loša knjiga nije bolja zato što je naša, a površna tvrdnja ne postaje istina zato što je patriotska.

Kako vas nije stid da kupujete diplome i onda očekujete uređenu bolnicu, siguran most i pravedan sud? Lažna diploma nije privatna prevara. To je moguća pogrešna dijagnoza, srušena konstrukcija i uništen predmet.

Kako vas nije stid da dijelite vijest koju niste provjerili, posebno kada govori o žrtvi? Svaki građanin s telefonom postao je urednik. Ako niste provjerili izvor, datum i puni snimak, možda ne širite istinu nego tuđu operaciju.

Otvorite knjigu. Platite znanje. Podržite učitelja, ali tražite standard. Narod koji ne uči postaje publika vlastite propasti.

Obrazovanje i nauka — nova linija odbrane

Granica budućnosti ne brani se samo stražom. Brani se učionicom u kojoj dijete nauči misliti.

U prošlosti je nepismenost čovjeka vezivala za tuđu odluku. Danas diploma bez stvarnog znanja može učiniti isto. Obrazovanje nije broj svjedodžbi, nego sposobnost da

razumijemo tekst, računamo posljedicu, provjerimo tvrdnju, sarađujemo i stvorimo nešto što prije nije postojalo.

Bošnjaci trebaju obrazovanje posmatrati kao pitanje sigurnosti. Narod bez stručnjaka ovisi o tuđoj tehnologiji, tuđoj interpretaciji vlastite historije i tuđem kapitalu. Ne možemo svaku prijetnju riješiti govorom. Potrebni su nam učitelji, pravnici, ljekari, inženjeri, lingvisti, historičari, programeri, biolozi, ekonomisti i zanatlije koji rade na svjetskom nivou.

Učitelj kao temelj, ne trošak

Reforma počinje kvalitetom učitelja. Nastavniku trebaju dostojanstvena plata, kontinuirana obuka, vrijeme za pripremu i autoritet koji ne počiva na strahu. Zauzvrat, mora prihvatiti provjeru rada, savremene metode i obavezu da nijedno dijete ne ponizi zbog porijekla, siromaštva ili teškoće u učenju.

Programi su često pretrpani činjenicama koje učenik reprodukuje i zaboravi. Manje sadržaja, naučeno dublje, može dati više. Dijete treba čitati cijeli tekst, napisati argument, izvesti eksperiment, objasniti grafikon, razlikovati izvor od mišljenja i raditi u timu. To nisu ukrasi modernog školstva; to su osnovne vještine slobodnog građanina.

Historija i nacionalna kultura moraju biti zastupljene stručno. Ako ih izbacimo, prazninu će popuniti propaganda. Ako ih pretvorimo u mit, učenik neće razviti povjerenje. Udžbenik treba jasno govoriti o državi Bosni i Hercegovini, bošnjačkom iskustvu, genocidu u Srebrenici i drugim zločinima, ali i pokazati izvore, različite perspektive i univerzalna prava.

Univerzitet koji proizvodi znanje

Univerzitet nije velika srednja škola niti fabrika diploma. Njegov ugled nastaje istraživanjem, strogim kriterijem, međunarodnom razmjenom i javnom koristi. Plagijat mora biti akademski kraj, a ne neugodna vijest koja se zaboravi. Mentorstvo ne smije biti trgovina poslušnošću. Napredovanje mora zavisiti od stvarnog rada.

Bosna i Hercegovina je premalo tržište da bi svaki grad kopirao svaki studij bez nastavnika, laboratorije i studenata. Potrebna je saradnja univerziteta, zajednička oprema, digitalni pristup, razmjena profesora i hrabrost da se slab program spoji s jačim. Lokalni prestiž ne vrijedi više od studentske budućnosti.

Naučni fondovi trebaju biti višegodišnji i transparentni. Posebno treba ulagati u istraživanja od domaće važnosti: vodu, energiju, šume, javno zdravlje, demografiju, jezik, arhive, ratne zločine, kulturnu baštinu i tehnologije za mala preduzeća. Nauka nije luksuz bogate države; ona je način da siromašna država prestane biti siromašna.

Znanje, zanat i dostojanstvo rada

Godinama smo djeci govorili da vrijede samo ako upišu fakultet. Time smo obezvrijedili zanat i istovremeno proizveli diplome bez tržišne vrijednosti. Dobar električar, tehničarka, medicinski tehničar, stolar, kuharica ili operater savremene mašine nose znanje jednako stvarno kao akademska profesija.

Stručno obrazovanje treba povezati sa sigurnom praksom, poslodavcem i mogućnošću nastavka školovanja. Ne smije biti odlagalište učenika kojima je sistem rano zatvorio vrata.

Svaki put obrazovanja treba imati dostojanstvo i prolaz prema višem nivou.

Učenje ne završava diplomom. Tehnologija mijenja posao brže nego prije, pa odraslima trebaju kratki programi prekvalifikacije, digitalne vještine i javne biblioteke koje su otvorene navečer. Narod koji prestane učiti u tridesetoj godini provest će pola života zastarijevući.

Mreža znanja cijelog naroda

Dijaspora nam daje priliku da povežemo laboratorije, biblioteke i stručnjake preko granica. Potrebna je javna baza mentora i istraživača, ljetne škole, zajednički projekti i fondovi povratka. Ne mora se svaki naučnik trajno preseliti da bi doprinio; ali doprinos mora imati organiziran kanal.

Roditelji, također, moraju promijeniti pitanje. Umjesto „koju si ocjenu dobio?“, pitajmo „šta sada razumiješ?“ Ocjena može motivirati, ali kada postane cilj, dijete uči da zadovolji autoritet, ne da ovlada znanjem. Naša budućnost neće se ocjenjivati prosjekom na papiru, nego sposobnošću da rješavamo stvarne probleme.

Naša odluka: Učitelja ćemo osnažiti, diplomu vratiti znanju, univerzitet istraživanju, zanat dostojanstvu i svaki dio dijaspore uključiti u mrežu učenja.

Bosanski jezik — dom koji nosimo sa sobom

Zemlja se može vidjeti kroz prozor. Jezik nosimo i kada prozora prema njoj više nema.

Bosanski jezik je historijsko ime našeg jezika i jedan od službenih jezika Bosne i Hercegovine. Ima vlastitu standardizaciju, književnu tradiciju i međunarodni jezički kod „bos“. Njegova bliska srodnost i međusobna razumljivost sa hrvatskim, srpskim i crnogorskim ne oduzimaju mu pravo na ime. Sličnost nije isto što i nepostojanje.

Jezik nije nastao odlukom iz 1990-ih. Naziv bosanski javlja se u različitim historijskim izvorima, a govorna i pisana tradicija razvijala se kroz stoljeća, dodirujući slavensko naslijeđe, orijentalne jezike, latinski, njemački i druge utjecaje. Pisalo se različitim pismima i pravopisima: bosančicom, arebicom, latinicom i ćirilicom. Ta slojevitost nije mana standarda; ona je arhiv susreta.

Pravo na ime i obaveza znanja

Osporavanje naziva bosanski često je politički čin. Kada se učeniku uskraćuje da svoj jezik nazove imenom koje bira njegova zajednica i koje priznaje ustavni poredak, ne vodi se lingvistička rasprava nego borba za ravnopravnost. Na to moramo odgovoriti pravno, akademski i uporno.

Ali pravo na ime ne oslobađa nas obaveze da jezik dobro poznajemo. Loše napisana službena odluka, nepismena medijska objava i knjiga bez lekture slabe našu poziciju više nego deset tuđih uvreda. Ko brani bosanski jezik treba ulagati u nastavnike, rječnike, gramatike, korpuse, prevodioce, lektore i digitalne alate.

Standardni jezik nije batina protiv govora iz Krajine, Hercegovine, Podrinja, srednje Bosne, Sandžaka ili dijaspore. Dijalekt i lokalna riječ nose bogatstvo, dok standard omogućava zajedničku javnu komunikaciju. Dijete

treba naučiti oba samopouzdanja: da se ne stidi kućnog govora i da zna napisati precizan službeni tekst.

Riječi koje nestaju u tišini

Jezik se ne gubi samo zabranom. Gubi se kada roditelj iz praktičnosti prestane govoriti s djetetom, kada nema privlačne knjige i sadržaja, kada se stručni rad objavljuje samo na drugom jeziku i kada se domaća riječ ismijava kao seljačka.

U dijaspori je potreban svjestan plan. Bosanski ne može pobijediti cijelo okruženje s jednim časom sedmično. Trebaju porodična pravila, ljetni programi, biblioteke, savremene aplikacije, crtani filmovi, podcasti i prijateljstva među djecom. Najvažnije je da jezik ne postane ispit ljubavi. Dijete koje pogriješi padež treba razgovor, ne podsmijeh.

U domovini je druga opasnost: osiromašenje izraza. Brzi internet skraćuje rečenicu, politika ponavlja frazu, a birokratija skriva misao iza teških riječi. Dobar javni jezik treba biti tačan i razumljiv. Ako građanin ne može shvatiti zakon, institucija mu nije objasnila vlast.

Jezik nauke i tehnologije

Bosanski mora moći govoriti o umjetnoj inteligenciji, genetici, klimatskim promjenama, pravu Evropske unije i savremenoj ekonomiji. To traži terminološki rad, prevođenje i originalno pisanje. Ako svaki novi pojam samo preuzmemo bez promišljanja, jezik postaje potrošač tuđeg znanja.

Potrebni su otvoreni digitalni rječnici, jezički korpusi, provjera pravopisa, prepoznavanje govora i kvalitetni skupovi podataka. U digitalnom dobu jezik koji nije prisutan

u tehnologiji postaje manje vidljiv i manje upotrebljiv. To nije samo posao lingvisti; potrebni su programeri, biblioteke, univerziteti i država.

Prevođenje je nacionalna infrastruktura. Prevodimo svijet na bosanski da bi znanje bilo dostupno, a bosanske autore na druge jezike da bi naše iskustvo ušlo u svijet. Jedna dobra prevedena knjiga može otvoriti prostor koji stotinu protokolarnih govora ne može.

Govor koji ne truže kuću

Čuvati jezik znači čuvati i način na koji ga koristimo. Psovka upućena cijelom narodu, poniženje žene, ismijavanje siromašnog i laž o žrtvi također postaju dio jezičke kulture ako ih normaliziramo. Sloboda govora nije obaveza da budemo surovi.

Naš javni govor treba moći biti oštar prema odluci, a pravedan prema čovjeku. Treba razlikovati činjenicu, vrijednosni sud i uvredu. Ko vlada jezikom ne mora vikati. Precizna rečenica je oblik moći.

Naša odluka: Bosanski jezik branit ćemo pravom i vrhunskim znanjem, njegovati sve njegove krajeve, razvijati ga za nauku i tehnologiju i prenositi djeci bez stida i prisile.

Kultura, knjiga i umjetnost

Narod nestaje mnogo prije posljednjeg čovjeka: nestaje kada više ne stvara sliku o sebi koja je vrijedna nasljeđivanja.

Kultura nije program koji počinje nakon važnijih budžetskih tačaka. Ona je način na koji društvo pamti, zamišlja i razgovara samo sa sobom. Bez književnosti bismo imali podatke o ljubavi i gubitku, ali ne i jezik da ih prepoznamo. Bez filma bi rat ostao izvještaj. Bez muzike bi zavičaj imao kartu, ali ne i zvuk.

Bošnjačka kultura nije samo sevdalinka, ćilim, džamija i tradicionalna kuhinja, iako su sve to vrijedni slojevi. Ona je i savremeni roman, grafički dizajn, hip-hop, fotografija, arhitektura, pozorište, videoigra i istraživački dokumentarac. Tradicija koja ne dopušta novo postaje izložbeni predmet; novina bez pamćenja brzo postane kopija.

Knjiga kao dugoročna ustanova

Malo tržište čini izdavaštvo teškim, ali baš zato treba pametnu javnu podršku: stručne konkurse, otkup kvalitetnih naslova za biblioteke, prevodilačke fondove i distribuciju prema dijaspori. Podrška ne smije biti nagrada poslušnima. Knjiga mora proći urednika, recenziju i čitaoca.

Biblioteka treba biti najživlja kuća u gradu. Pored polica, može nuditi radionicu, razgovor s autorom, pomoć pri učenju, pristup bazi podataka, studio za zvuk i mirno mjesto za dijete koje ga nema kod kuće. Produženo radno vrijeme

biblioteke ponekad je veća omladinska politika od skupe kampanje.

Čitanje domaćih autora nije patriotska kazna. Ako knjiga nije dobra, čitalac ima pravo odložiti je. Naš odgovor treba biti bolji urednički rad, a ne moralna ucjena publike. Kultura raste kada kvalitet postane oblik poštovanja prema vlastitoj temi.

Arhiv protiv drugog nestanka

U ratovima nisu gorjeli samo domovi nego biblioteke, arhivi, rukopisi, matične knjige i bogomolje. Uništavanje dokaza o prisustvu dio je pokušaja da se čovjek protjera i iz prošlosti. Zato je čuvanje dokumenta pitanje sigurnosti identiteta.

Potrebna je sistemska digitalizacija privatnih i javnih zbirki, uz stručne metapodatke, sigurnosne kopije i pristup istraživačima. Porodice često čuvaju vrijedne fotografije i pisma u kutiji koja može nestati u jednom požaru. Muzej ili arhiv treba ponuditi da ih skenira, vrati vlasniku i zabilježi priču.

Usmena historija naročito je hitna. Generacija koja pamti Drugi svjetski rat gotovo je otišla, a svjedoci rata 1990-ih stare. Razgovor mora voditi obučena osoba, uz saglasnost i brigu o traumi. Snimljeni glas čuva nijansu koju prepisani datum ne može.

Umjetnik nije dekor vlasti

Umjetnost mora imati slobodu da postavlja neugodno pitanje. Pisac koji kritikuje naše licemjerje ne mora mrziti narod. Reditelj koji pokaže složenog bošnjačkog lika ne izdaje „pozitivnu sliku“. Propaganda proizvodi junake bez sumnje i neprijatelje bez čovječnosti; umjetnost pokazuje cijenu izbora.

Vlast rado pozove umjetnika kada treba ukrasiti svečanost, a zaboravi ga kada treba finansirati radni prostor i socijalnu sigurnost. Kulturna politika mora biti dugoročna, decentralizirana i dostupna izvan Sarajeva. Talent u Goraždu, Bihaću, Stocu, Srebrenici ili Novom Pazaru ne smije zavisiti od selidbe da bi bio viđen.

Nagrade, festivali i spomenici trebaju imati stručan izbor i javno obrazloženje. Kada svaka nova vlast mijenja kulturu prema vlastitom ukusu, zajedničko pamćenje postaje scenografija mandata.

Sevdah koji živi

Sevdalinka je jedna od najprepoznatljivijih formi bosanske gradske kulture. Njena vrijednost nije samo u starosti, nego u sposobnosti da ljubav, čežnju, granicu i grad pretoči u jednostavnu, duboku sliku. Čuvati je ne znači zamrznuti jedan aranžman. Svaka generacija može je izvesti novim glasom ako poštuje jezgro.

Isto vrijedi za zanate, ornament, kuhinju i graditeljstvo. Autentičnost nije slijepo ponavljanje. To je poznavanje pravila dovoljno duboko da se može stvarati novo. Najbolji odgovor na komercijalni kič nije zabrana nego savremeni

predmet, pjesma ili zgrada koja pokazuje koliko tradicija može biti lijepa bez lažnog sjaja.

Naša odluka: Kulturu ćemo tretirati kao temelj, otvoriti arhive, oživjeti biblioteke, štititi slobodu umjetnika i stvarati nova djela dostojna naslijeđa koje prizivamo.

Mediji i digitalno doba

Ko ne bira šta će pustiti u svoj um, uskoro će otkriti da mu je neko drugi izabrao stvarnost.

Nekada je propaganda trebala štampariju i televizijski studio. Danas joj je dovoljan telefon i nekoliko hiljada podjela. Informacija prelazi granicu prije nego što novinar stigne nazvati izvor. Slika iz jednog rata pripisuje se drugom, stara izjava postane nova, a anonimni profil izazove stvarnu svađu među komšijama.

Bošnjaci imaju ozbiljan razlog da razviju medijsku pismenost. Devedesetih smo vidjeli kako ponavljana laž priprema društvo za nasilje. Danas su alati brži, personalizirani i često nevidljivi. Algoritam ne pita je li sadržaj istinit; pita hoće li nas zadržati. Bijes i strah obično zadržavaju duže od nijanse.

Provjera prije dijeljenja

Svaki građanin je postao mali urednik. Prije nego što podijelimo dramatičnu tvrdnju, trebamo provjeriti ko je prvi objavio, kada, postoji li puni snimak, potvrđuje li je još jedan pouzdan izvor i kome koristi da povjerujemo odmah. Nekoliko minuta provjere može spriječiti sedmice laži.

Posebno moramo čuvati dostojanstvo žrtava. Fotografija tijela nije običan sadržaj. Porodica ima pravo na privatnost, a javnost na tačnu informaciju. Dijeljenje najteže slike bez konteksta može retraumatizirati preživjele i pretvoriti bol u digitalni spektakl.

Grešku treba javno ispraviti istom snagom kojom je laž podijeljena. Brisanje bez objašnjenja nije dovoljno. Rečenica „pogriješio sam, ovo je tačan izvor“ gradi kulturu u kojoj dostojanstvo ne zavisi od pretvaranja da smo nepogrešivi.

Medij kao javno dobro

Profesionalno novinarstvo košta. Ako publika ne plaća sadržaj, neko drugi često plaća utjecaj. Neovisni medij treba pretplatu, fondove s jasnim pravilima, zaštitu novinara i transparentno vlasništvo. Javni servisi moraju služiti svim građanima, a ne vladajućim strankama.

Bošnjačke teme trebaju kompetentne redakcije koje znaju pravo, historiju, ekonomiju i međunarodne odnose. Nije dovoljno imati patriotski ton. Pogrešan datum ili neprovjerena optužba šteti istini koju branimo. Urednik koji odbije slabu priču nije manje odan narodu; možda je upravo profesionalno štiti.

Lokalno novinarstvo je naročito važno. Velika redakcija rijetko prati općinski ugovor, nestanak vode ili pritisak na povratnika. Jedan pouzdan lokalni novinar može biti važniji za demokratiju od deset televizijskih duela.

Digitalna sigurnost i naše pamćenje

Institucije, aktivisti i obične porodice čuvaju osjetljive podatke na uređajima. Slaba lozinka, ista šifra na više mjesta i neprovjerena poveznica mogu otvoriti arhiv, račun ili privatni razgovor. Digitalna sigurnost više nije tehnički hobi; dio je građanske pismenosti.

Trebamo učiti višefaktorsku zaštitu, sigurnosne kopije, ažuriranje uređaja i oprez s ličnim podacima. Posebno treba štititi baze žrtava, svjedočenja i dokumente o ratnim zločinima. Drugi nestanak arhiva može se dogoditi bez požara, jednim napadom ili kvarom.

Istovremeno, internet nam daje mogućnost da bosanski jezik, historiju i kulturu učinimo dostupnim cijelom svijetu. Digitalni muzej, kvalitetan dokumentarac, otvoreni čas ili dvojezični podcast mogu povezati dijasporu i ispraviti laž. Ne smijemo digitalni prostor prepustiti najglasnijem amateru.

Djeca pred algoritmom

Roditelj ne može samo zabraniti telefon i očekivati rješenje. Treba razumjeti platformu, razgovarati o sadržaju, postaviti vrijeme bez ekrana i vlastitim primjerom pokazati mjeru. Dijete koje vidi odrasle kako za stolom ne ispuštaju telefon neće vjerovati njihovom predavanju o ovisnosti.

Škola treba učiti kako nastaje vijest, kako reklama koristi emociju, kako prepoznati manipuliranu sliku i šta umjetna

inteligencija može izmisliti. To nije dodatni predmet koji se jednom obilježi; te vještine pripadaju jeziku, historiji, informatici i građanskom obrazovanju.

Naša pažnja je ograničeno dobro. Ako je svaki dan poklonimo tuđem bijesu, nemamo je za knjigu, dijete, posao i organiziranje. Digitalna sloboda počinje sposobnošću da ugasimo ekran i vratimo se vlastitom planu.

Naša odluka: Provjeravat ćemo prije dijeljenja, finansirati profesionalno novinarstvo, štititi digitalne arhive, učiti djecu algoritamskoj pismenosti i svoju pažnju vratiti ciljevima koje smo sami izabrali.

Dosta je: Svaka kuća treba knjigu, svako dijete mentora, svaka škola standard i svaki javni glas provjeren izvor.

Rad, novac i korupcija — naš lopov nije naš čovjek

Ko krade od Bosne ne može je braniti zastavom na reveru.

Narod bez ekonomske snage predugo moli za ono o čemu bi trebao odlučivati. Čovjek čiji posao zavisi od stranke teško glasa slobodno. Porodica bez ušteđevine svaku bolest doživljava kao prijetnju. Povratnik bez radnog mjesta ima obnovljen krov, ali nema obnovljen život.

Rad je zato pitanje dostojanstva i sigurnosti. Ali ne bilo kakav rad. Posao u kojem se radnik ponižava, doprinosi ne uplaćuju i plata kasni nije nacionalni uspjeh. Firma koja preživljava samo zato što je bliska vlasti nije poduzetništvo. Ona je politički produžetak s računom.

I potrošnja je postala naša zamka. Pokazujemo automobil, kuću i svadbu, a krijemo dug, praznu radionicu i dijete bez stipendije. Kapital uložen samo u dojam ne proizvodi slobodu. Potrebni su nam pogon, zanat, tehnologija, zemlja koja daje proizvod i firma koja može izvoziti.

Kako vas nije stid da radite pošteno samo kada vas tuđi sistem natjera?

Kako vas nije stid da u Švicarskoj, Njemačkoj ili Austriji dolazite na vrijeme, prijavite prihod i poštujete red, a čim pređete granicu govorite da se u Bosni „drugačije mora“? Ako možete poštovati zakon tamo, možete ga zahtijevati i živjeti ovdje.

Kako vas nije stid da radniku kažete da mora imati sabura dok vi mijenjate automobil? Kako vas nije stid da ga odjavite, platite na ruke i onda na praznik govorite o zajedništvu? Radnik nije trošak koji treba sakriti. On je čovjek na čijim leđima stoji vaš rezultat.

Kako vas nije stid da kupujete od rođaka samo zato što je rođak, iako radi loše, a onda se čudite što domaći proizvod nema kvalitet? Podrška domaćem nije dozvola za nemar. Naše mora biti dobro upravo zato što je naše.

Kako vas nije stid da dijasporu zovete kada treba platiti, a ne kada treba odlučivati? Njeno znanje vrijedi više od doznake. A kako vas iz dijaspore nije stid da iz sigurne udaljenosti naređujete ljudima u Bosni šta trebaju rizikovati, dok ulaganje vodite samo emocijom i rođaćkom vezom?

Novac nije sramota. Sramota je plijen predstaviti kao uspjeh, radnika kao roba i krađu kao snalažljivost.

Rad, poduzetništvo i ekonomska sloboda

Narod koji ne stvara vrijednost uvijek će pregovarati iz slabije pozicije.

Politička prava bez ekonomske osnove lako postanu formalna. Čovjek koji ovisi o stranačkom poslu teško slobodno glasa. Porodica bez ušteđevine svaku bolest doživljava kao prijetnju opstanku. Općina bez privrede čeka viši nivo vlasti. Zato je ekonomska snaga dio nacionalne i građanske slobode.

Mi već imamo radnu kulturu, ali je često pokazujemo tek kada odemo. Bošnjak u Švicarskoj poštuje radno vrijeme, standard i porez jer sistem očekuje i nagrađuje takvo ponašanje. U domovini isti čovjek ponekad naiđe na birokratiju, nejednak tretman i tržište na kojem veza pobjeđuje kvalitet. Problem, dakle, nije „naš mentalitet“ kao nepromjenjiva mana. Problem su podsticaji i pravila koja oblikuju ponašanje.

Firma je zajednica odgovornosti

Poduzetnik koji stvara proizvod, nalazi kupca i plaća ljude zaslužuje poštovanje. On preuzima rizik koji javnost često ne vidi. Ali poduzetništvo nije dozvola da radnik bude potrošna roba. Plata mora stići na vrijeme, doprinosi biti uplaćeni, radno mjesto sigurno, a prekovremeni rad pošteno nadoknađen.

Radnik, s druge strane, duguje kvalitet, brigu o alatu, iskrenost i inicijativu. Odnos u kojem poslodavac pretpostavlja krađu, a radnik eksploataciju, proizvodi najgoru verziju oboje. Povjerenje ne nastaje motivacijskim govorom; nastaje ugovorom koji se poštuje i sudom koji brzo štiti pravo.

Porodične firme trebaju naučiti razdvojiti vlasništvo od upravljanja. Sin ili kćerka mogu naslijediti udio, ali ne

automatski i sposobnost. Profesionalni menadžment, jasne knjige i plan prijenosa na novu generaciju čuvaju ono što je osnivač izgradio. Mnoge firme propadnu ne zbog tržišta, nego zato što porodica nije znala razgovarati o moći.

Od potrošnje prema proizvodnji

Volimo mjeriti uspjeh automobilom, svadbom i kućom koja se koristi nekoliko sedmica godišnje. Potrošnja ima mjesto u životu, ali kapital uložen samo u pokazivanje ne otvara radno mjesto. Potrebna nam je kultura štednje, ulaganja i zajedničkog rizika.

Mala i srednja preduzeća mogu biti kičma razvoja: prerada hrane, drvna i metalna industrija, softver, kreativne djelatnosti, zdravstvene usluge, održivi turizam i energetska rješenja. Nije svaki posao tehnološki startup. Dobra pekara s čistim računima, kvalitetom i pet zaposlenih jednako je stvarna pobjeda.

Kupovina domaćeg ima smisla kada domaći proizvod nudi vrijednost. Patriotizam ne može biti trajna subvencija lošem kvalitetu. Proizvođač mora zaslužiti lojalnost standardom, dizajnom i odnosom prema kupcu. Naš cilj nije zatvoreno tržište nego firma iz Bosne koja može pobijediti i vani.

Dijaspورا kao investicijski partner

Kapital iz dijasfore često ulazi u stan ili kuću, jer je to razumljivo i emocionalno sigurno. Da bi ušao u preduzeće, potrebni su zaštita ugovora, pouzdan partner i jasan izlaz iz ulaganja. Institucije trebaju ponuditi provjerene projekte, jedinstvenu tačku za administraciju i arbitražu koja ne traje godinama.

I dijaspora mora ulagati profesionalno. Zavičajna emocija ne zamjenjuje poslovni plan. Rođak nije nužno dobar direktor. Svako ulaganje treba imati budžet, upravljanje rizikom i izvještaj. Tako se čuva i novac i porodični odnos.

Posebno vrijedi stvarati fondove koji okupljaju mnogo manjih ulagača i finansiraju proizvodne projekte po jasnim kriterijima. Jedna porodica možda ne može otvoriti pogon, ali stotinu ljudi može podržati fond koji zapošljava stručni tim. Zajedništvo u ekonomiji znači uređena pravila, ne samo dobru namjeru.

Zemlja, voda i održiva vrijednost

Bosna i Hercegovina ima vodu, šume, obradivu zemlju i izuzetnu prirodu. To nisu beskonačne zalihe. Ako rijeku uništimo zbog kratkog profita, izvozimo budućnost jeftinije nego sirovinu. Razvoj mora računati zdravlje ljudi, lokalnu zajednicu i obnovu resursa.

Poljoprivreda neće opstati samo na nostalgiji prema selu. Trebaju joj navodnjavanje, osiguranje, zadruge, hladnjače, laboratorije, brend, digitalna prodaja i ugovoreni kupac. Selo nije muzej; može biti savremeno mjesto proizvodnje i kvalitetnog života ako infrastruktura prati čovjeka.

Ekonomska sloboda nije kult bogatstva. Ona je mogućnost da kažemo „ne“ ucjeni, da finansiramo kulturu i stipendiju, da povratnik ima posao i da država ne prodaje odluku za tuđi kredit. Narod koji zarađuje znanjem lakše čuva dostojanstvo.

Naša odluka: Gradit ćemo ekonomiju poštenog ugovora, kvalitetnog proizvoda, dostojanstvenog rada, ulaganja dijaspore i odgovornog korištenja zemlje i vode.

Dosta je: Naš uspjeh će se mjeriti poštenim ugovorom, dobrim proizvodom, sigurnim radnikom i kapitalom koji ostavlja novu vrijednost.

Bosna ili nestajanje

Bosna se neće sačuvati sama zato što je pravedna ideja.
Sačuvat će je ljudi koji znaju urediti državu.

Bosna i Hercegovina je matična država Bošnjaka i zajednička domovina svih njenih ljudi. Ko iz te rečenice izbriše Bošnjake, ponovo ih pretvara u narod bez političkog doma. Ko iz nje izbriše druge, pretvara Bosnu u ono protiv čega smo je branili.

Država nije osjećaj. Ona je sud koji odlučuje, policija koja štiti, škola koja ne diskriminira, granica koja se čuva, diplomatija koja gradi savezništvo i službenik koji građanina ne pita koga poznaje. Kada te funkcije ne rade, zastava ne može sakriti prazninu.

Dayton je zaustavio rat i ostavio složen, često blokiran poredak. Ozbiljna bošnjačka politika mora znati svaku njegovu mogućnost i ograničenje. Ne može ustavnu reformu voditi parolom, niti državnu sigurnost povjeriti improvizaciji. Potrebni su znanje, strpljiv pregovor, saveznici i crvene linije koje ne zavise od jedne osobe.

Kako vas nije stid da Bosnu volite samo kada je ugrožena?

Kako vas nije stid da se zaklinjete u državu, a ne glasate? Kako vas nije stid da glas prodate za posao, asfalt pred kućom ili obećanje čovjeka koji je već četiri puta slagao? Onaj ko kupi vaš glas ne smatra vas svojim narodom. Smatra vas robom.

Kako vas nije stid da od Bosne tražite sve, a porez joj predstavljate kao krađu, javnu imovinu kao ničiju i funkciju kao porodični plijen? Država koju sami potkradamo ne može nas snažno zaštititi kada je napadnuta.

Kako vas nije stid da povratnika spomenete u govoru, a ne otvorite mu radno mjesto, put, ambulantu i sigurnu školu? Povratak nije obnovljena fasada. Povratak je mogućnost da čovjek živi bez svakodnevnog poniženja.

Kako vas nije stid da dijelite Bosnu u vlastitoj glavi? Da kažete da neki grad „više nije naš“, da neki kraj otpišete i da onda očekujete da će cjelina ostati? Nijedan pedalj države ne branimo tako što druge građane proglašavamo gostima. Branimo ga prisustvom, pravom, ekonomijom i ustanovom.

I kako vas nije stid da svaki politički problem pretvarate u najavu rata, a onda ne izgradite nijedan ozbiljan plan sigurnosti? Strah nije strategija. Profesionalna država jeste.

Dijaspورا — dvije adrese, jedna odgovornost

Domovina se ne mjeri samo mjestom gdje spavamo, nego i onim za šta smo spremni budni raditi.

Bošnjačko iseljavanje ima više talasa. Porodice su odlazile nakon austrougarske okupacije, između svjetskih ratova, tokom radnih migracija u socijalističkoj Jugoslaviji, u masovnom progonu 1990-ih i u novijem ekonomskom iseljavanju. Zato dijaspora nije jedna generacija niti jedna priča. U Turskoj neko čuva porijeklo kroz porodično predanje; u Njemačkoj dijete govori bosanski s naglaskom; u Americi profesor istražuje zavičaj svojih roditelja; u Švedskoj poduzetnica zapošljava ljude u dva grada.

Svjetska banka je u novijim procjenama govorila o približno 1,7 miliona ljudi bosanskohercegovačkog porijekla koji žive u inostranstvu. Ta brojka zavisi od definicije i ne znači da svi održavaju isti odnos prema zemlji. Ona ipak pokazuje razmjer: značajan dio našeg ljudskog kapitala živi izvan granica Bosne i Hercegovine.

Više od doznake

Novac koji dijaspora šalje porodici godinama ublažava siromaštvo, školuje djecu, obnavlja kuće i drži lokalnu potrošnju. Ta pomoć zaslužuje poštovanje. Ali odnos u kojem domovina dijasporu vidi samo kao bankomat ponižava obje strane. Iseljenik nije dužan finansirati svaku lokalnu neodgovornost, a država ne smije računati da će privatna doznaka zamijeniti razvojnu politiku.

Sljedeća faza mora biti prenos znanja, tehnologije, tržišnih veza i institucionalne kulture. Ljekar iz Beča može držati gostujuća predavanja. Inženjerka iz Osla može povezati firmu s dobavljačem u Bosni. Univerzitetski profesor može otvoriti istraživačku mrežu. Uspješan obrtnik može uvesti standard rada. Za to su potrebne pouzdane platforme,

jednostavniji propisi, zaštita ulaganja i ljudi u institucijama koji odgovaraju na poruku.

Dijaspora ne smije biti dekor na predizbornom skupu. Potrebni su joj ostvarivo biračko pravo, konzularna usluga, nastava jezika, kulturni program, pristup dokumentima i poštena informacija o ulaganju. Zauzvrat, ljudi koji žive vani trebaju razumjeti da se politika u zemlji ne može voditi samo emotivnim objavama iz sigurne udaljenosti.

Jezik u drugoj i trećoj generaciji

Najveći gubitak dijaspore često se ne dogodi kada porodica promijeni adresu, nego kada izgubi razgovor između djeda i unuke. Jezik nije samo sredstvo da naručimo hranu na odmoru. U njemu su humor, nježnost, porodične priče i način na koji mislimo o sebi.

Roditelji ne mogu očekivati da dijete nauči bosanski iz nedjeljnog prijekora. Potrebne su knjige koje želi čitati, filmovi koje želi gledati, prijatelji s kojima želi govoriti i ljeta koja nisu samo obilazak rodbine. Dopunska škola je važna, ali porodica ostaje svakodnevna učionica. Jedno pravilo može učiniti čudo: dio dana govorimo bosanski bez ismijavanja greške.

Dijete koje govori dva ili tri jezika nije rastrgano; ono je bogatije. Ne treba ga prisiljavati da bira između zemlje rođenja i porijekla. Može biti odan građanin Njemačke, Austrije, Švedske, Sjedinjenih Država ili druge države i istovremeno čuvati vezu s Bosnom. Integracija nije zaborav, a pripadnost Bosni nije odbijanje društva u kojem živi.

Povratak znanja, ne samo tijela

Povratak ne mora za svakoga značiti trajno preseljenje. Neko će se vratiti, neko živjeti na dvije adrese, neko dolaziti samo nekoliko sedmica, a neko doprinositi na daljinu. Važno je da pravimo puteve povratka: profesionalne, akademske, kulturne i emocionalne.

Domovina mora zaslužiti povjerenje. Ne može pozivati mlade da se vrate, a onda od njih tražiti stranačku knjižicu, mito ili beskraju administraciju. Ne može hvaliti stručnjaka iz dijaspora na konferenciji, a ignorisati njegov prijedlog sljedećeg dana. Ljubav prema zemlji nije obaveza da se trpi poniženje.

Ni dijaspora nije automatski mudrija zato što živi u uređenijem sistemu. Može idealizirati prošlost, uvoziti političke sukobe i govoriti ljudima u zemlji šta da rizikuju. Potrebna je dvosmjerna poniznost: domaći ljudi poznaju svakodnevnu stvarnost, a iseljeni nose druga iskustva. Tek kada se ta znanja poštuju, dvije adrese postaju jedna mreža.

Sandžak i širi bošnjački prostor

Veza s Bosnom i Hercegovinom ne briše posebna iskustva Bošnjaka Sandžaka, Crne Gore, Hrvatske, Kosova, Sjeverne Makedonije i drugih sredina. Njihova građanska prava, kulturne institucije i sigurnost ne smiju biti fusnota sarajevske politike. Istovremeno, podrška se mora pružati uz poštovanje država u kojima žive i bez crtanja novih teritorijalnih fantazija.

Bošnjački prostor može biti kulturna mreža bez političke prijetnje: razmjena knjiga, nastavnika, studenata, umjetnika, privrednika i istraživača. Ono što povezuje ne mora

razdvajati. Najbolja veza nije parola nego institucija koja radi i kada govornici odu kući.

Naša odluka: Dijaspora neće biti udaljena publika ni novčanik; bit će ravnopravan dio naše kulturne, stručne i razvojne mreže, a Bosna će joj nuditi razlog da se vraća djelom i srcem.

Država, politika i građanska odgovornost

Bosna nije samo ono što smo naslijedili. Bosna je ono što smo sposobni urediti.

Bosna i Hercegovina je matična država Bošnjaka i zajednička domovina svih njenih naroda i građana. Te dvije tvrdnje nisu protivnici. Ako uklonimo prvu, Bošnjacima se ponovo poručuje da su narod bez političkog doma. Ako uklonimo drugu, od Bosne pravimo ono protiv čega smo je branili — prostor u kojem jedno ime određuje čije je pravo veće.

Naša privrženost Bosni zato mora biti i nacionalna i građanska. Nacionalna, jer znamo da su bošnjački opstanak i cjelovitost zemlje historijski povezani. Građanska, jer država ima smisla samo ako zakon jednako štiti čovjeka koji se zove drugačije, ne pripada nijednom konstitutivnom narodu ili odbija da ga politika svede na etničku rubriku.

Dayton: mir i nedovršen poredak

Daytonski mirovni sporazum zaustavio je rat, potvrdio kontinuitet Bosne i Hercegovine kao države i uspostavio današnji ustavni okvir. Istovremeno je unutrašnju organizaciju snažno vezao za entitete i etničku zastupljenost. Sistem je omogućio mir, ali je ostavio složene mehanizme blokade, nejednaku vrijednost političkog predstavljanja i prostor da se odgovornost stalno prebacuje s jednog nivoa na drugi.

Ozbiljna politika ne može samo proklinjati Dayton niti ga proglasiti svetim i nepromjenjivim. Mora razumjeti svaku njegovu odredbu, presude domaćih i evropskih sudova, odnos nadležnosti i način na koji se reforma može provesti mirno i zakonito. Ustavna promjena nije slogan. To je pregovor u kojem trebaju znanje, demokratski legitimitet, međunarodni partneri i jasan cilj.

Naš cilj treba biti funkcionalnija država koja može zaštititi prava, provesti odluku, upravljati granicom, obrazovati bez diskriminacije, razvijati ekonomiju i nastupati prema svijetu s jednom odgovornom politikom. Centralizacija sama po sebi nije lijek, kao što decentralizacija sama po sebi nije sloboda. Nadležnost treba biti ondje gdje se posao može izvršiti najbolje, ali uvijek uz jednaka prava i učinkovitu zaštitu državnog integriteta.

Konstitutivni narodi, Ostali i građanin

Bosanskohercegovački ustavni poredak prepoznaje Bošnjake, Hrvate i Srbe kao konstitutivne narode, zajedno s Ostalima i građanima. U praksi su ljudi koji se ne uklapaju u tri nacionalne kategorije, kao i pripadnici konstitutivnih naroda na „pogrešnoj“ teritoriji, često politički diskriminirani.

Odbrana bošnjačke ravnopravnosti ne smije značiti odbranu tuđe neravnopravnosti. Ako tražimo da Bošnjak u svakom dijelu zemlje može biti biran, moramo isto pravo željeti Jevreju, Romu, Srbinu, Hrvatu i čovjeku koji se izjašnjava samo kao Bosanac. Pravo koje važi samo za našu grupu nije pravo, nego povlastica.

Građanski princip ne smije se koristiti da se u praksi preglasa ili izbriše identitet naroda, a nacionalni princip ne smije postati trajni veto na volju građana. Rješenje nije pobjeda jedne riječi nad drugom, nego institucija koja sjedinjuje individualnu jednakost, legitimno predstavljanje i zaštitu manjine bez paralize države.

Politika bez vođe-spasitelja

Bošnjaci su predugo bili skloni da sudbinu vežu za jednog čovjeka ili jednu stranku. U kriznom vremenu vodstvo je važno, ali nijedan lider ne može zamijeniti institut, slobodan medij, unutrašnju stranačku demokratiju i stručnu administraciju. Vođa koji traži da mu vjerujemo više nego pravilima priprema slabost za dan nakon svog odlaska.

Stranka nije narod. Ona je dobrovoljna politička organizacija koja mora nuditi program i odgovarati za rezultat. Kritika stranke nije napad na Bošnjake. Smjena

bošnjačkog političara nije nestanak Bošnjaka. Naprotiv, mogućnost smjene dokazuje da narod nije privatno vlasništvo jedne organizacije.

Unutar stranaka trebaju postojati stvarni izbori, ograničeni mandati, objavljeno finansiranje, stručni savjeti i prostor za neslaganje. Kandidatska lista ne smije biti porodični album. Čovjek koji dvadeset godina govori da nema ko drugi voditi zapravo priznaje da nije odgojio nasljednika.

Građanin između izbora

Demokratija nije događaj svake četvrte godine. Građanin treba čitati lokalni budžet, prisustvovati javnoj raspravi, poslati zahtjev za pristup informacijama, pratiti glasanje zastupnika, podržati peticiju i ući u savjet mjesne zajednice. Jedna organizirana grupa roditelja može promijeniti školu više nego hiljadu ogorčenih objava.

Izbori ipak ostaju osnovna odgovornost. Glas ne treba pokloniti iz straha, porodične navike ili sitne usluge. Prije izbora pitajmo: šta je kandidat radio, odakle mu imovina, zna li posao, ko mu je tim, može li podnijeti pitanje i šta će biti mjerilo uspjeha? Najveća kazna lošoj politici nije psovka nego mirna smjena.

Mladi i dijaspora moraju imati kanale stvarnog učešća. Ali i oni moraju prihvatiti dosadu procedure. Država se ne gradi samo inspiracijom; gradi se čitanjem amandmana, dolaskom na sjednicu i strpljivim sklapanjem većine.

Sigurnost bez ratne psihoze

Bosna i Hercegovina treba profesionalne Oružane snage, policiju, obavještajni nadzor pod zakonom, civilnu zaštitu, kibernetičku sigurnost i diplomaciju sposobnu graditi savezništva. Bošnjaci ne smiju sigurnost prepustiti slučaju niti govoriti o njoj samo kada izbije kriza. Spremnost za odbranu mira je odgovornost države.

Ali društvo koje svaki politički problem pretvara u najavu rata postaje lako za manipulaciju. Strah prazni sela, tjera investiciju i omogućava vlasti da sakrije račun. Treba razlikovati stvarnu prijetnju od predizborne buke, imati plan kontinuiteta institucija i komunicirati činjenice bez panike.

Put prema evropskim integracijama vrijedi podržati tamo gdje jača vladavinu prava, ekonomsku mogućnost, okolišne standarde i sigurnost. Nijedan vanjski partner neće voljeti Bosnu umjesto nas. Međunarodna podrška je važna, ali domaća sposobnost određuje koliko ta podrška može postići.

Jedna domovina, mnogo zavičaja

Bosna nije samo Sarajevo. Država se osjeća u povratničkom selu, krajiškom gradu, hercegovačkoj općini, Posavini, Podrinju, srednjoj Bosni i svakom mjestu gdje građanin pokušava dobiti dokument ili liječničku pomoć. Centralizam koji ne vidi periferiju može otuđiti ljude jednako kao nacionalna podjela.

Potrebna je politika ravnomjernog razvoja: putevi, internet, ambulanta, škola, kulturni život i posao izvan nekoliko središta. Povratak nije završen obnovljenim krovom. Završen je kada čovjek može raditi, školovati dijete,

obilježiti praznik i pozvati policiju koja će ga jednako zaštititi.

Bosnu ćemo najčvršće sačuvati kada postane država u kojoj se dobro živi. Ljudi mogu voljeti siromašnu domovinu, ali ne smijemo od njihove žrtve praviti razvojni model. Patriotizam vlasti mjeri se kvalitetom usluge, ne količinom zastava iza govornice.

Naša odluka: Bosnu i Hercegovinu gradit ćemo kao zajedničku, suverenu i funkcionalnu državu; branit ćemo ravnopravnost Bošnjaka tako što ćemo braniti jednako pravo svakog njenog čovjeka.

Odnos prema drugima — mir bez zaborava

Ruka pružena prema miru ne mora ispustiti dokument istine.

Bošnjaci ne žive sami i nikada nisu živjeli sami. Naša budućnost dijeli ulice, rijeke, tržišta, škole i institucije sa Srbima, Hrvatima, Romima, Jevrejima i ljudima drugih identiteta. Odnos prema njima ne može biti dodatak nacionalnom programu. On je ispit njegove zrelosti.

Mir nije zahtjev da zaboravimo ko je opkolio grad, otvorio logor ili naredio pogubljenje. Nije ni obaveza da presuđenog ratnog zločinca nazivamo „kontroverznim“. Tačnost je temelj povjerenja. Čovjek koji traži da se odrekemo činjenice da bi se on osjećao ugodno ne nudi pomirenje, nego poslušnost.

Odgovornost ima ime, ne krvnu grupu

Zločinac ima ime, funkciju, jedinicu i djelo. Politika ima dokument, instituciju i cilj. Kada tako govorimo, možemo biti vrlo jasni bez proglašavanja čitavog naroda nasljednim neprijateljem. Dijete počinitelja nije počinitelj. Ali veličanje počinitelja jeste današnji izbor odraslog čovjeka i mora imati društveni odgovor.

Naš saveznik može biti Srbin koji odbija poricanje, Hrvat koji brani povratnika, Jevrej koji čuva sjećanje, Romkinja koja se bori protiv diskriminacije ili građanin bez nacionalne oznake koji brani Bosnu. Njihova solidarnost nije manja zato što dolazi iz drugog identiteta. Naprotiv, ona pokazuje da pravda može preći granicu koju je zločin pokušao učiniti apsolutnom.

I mi moramo biti takav saveznik drugome. Napad na pravoslavnu crkvu, katoličko groblje, sinagogu, romsku porodicu ili povratnika napad je na poredak u kojem i mi želimo biti sigurni. Ne čekamo da žrtva bude „naša“ da bismo prepoznali nepravdu.

Razgovor nije predstava

Dijalog ima smisla kada ljudi mogu izgovoriti stvarno neslaganje bez prijetnje. Zajednička fotografija vjerskih i političkih prvaka ne vrijedi mnogo ako se sutra u školi djeca dijele ili u mediju poriče genocid. Potrebni su lokalni dogovori o povratku, jeziku, obilježavanju mjesta stradanja, zapošljavanju i sigurnosti.

Niko nije dužan razgovarati prije nego što je spreman, naročito žrtva. Pomirenje nije terapijska obaveza preživjelog. Institucije moraju prvo osigurati pravdu, informacije i

zaštitu. Tek tada susret može biti slobodan, a ne pritisak na slabijeg da olakša savjest jačem.

U školi djeca trebaju učiti i vlastitu priču i vještinu slušanja. To ne znači da će sve verzije proglasiti jednako istinitim. Mogu pregledati izvor, presudu i svjedočenje, razumjeti kako nastaje propaganda i razgovarati s vršnjakom bez naslijeđene uvrede.

Susjedi i granice odgovornosti

Bosna i Hercegovina treba dobre odnose sa Srbijom, Hrvatskom i Crnom Gorom. Geografija se ne može promijeniti, a trgovina, saobraćaj, okoliš i sigurnost traže saradnju. Dobrosusjedstvo, međutim, podrazumijeva poštovanje suvereniteta i odustajanje od politike prema „svojim“ narodima u Bosni kao instrumentima susjednih država.

Bošnjačka politika treba razgovarati i s Beogradom i sa Zagrebom, ali iz institucija Bosne i Hercegovine i s jasnim zahtjevom uzajamnosti. Ni stalna svađa ni tajna podanička nagodba nisu strategija. Trebaju nam profesionalna diplomatija, ekonomski interes, kulturna razmjena i čvrsta reakcija na miješanje.

I prema svijetu moramo biti principijelni. Ne možemo tražiti osudu progona Bošnjaka, a šutjeti kada drugi civili pate zato što nam je njihov identitet politički dalek. Univerzalno pravo je naša zaštita upravo zato što nije rezervirano samo za nas.

Život poslije pamćenja

Postoje ljudi koji nikada neće moći vratiti povjerenje prema mjestu gdje su izgubili porodicu. Njihov osjećaj treba poštovati. Ali kao zajednica moramo ostaviti mogućnost da nova generacija ne živi cijeli život u naslijeđenom rovu.

Mir bez zaborava znači da spomenik ostaje, presuda se uči, povratnik je siguran, a dijete ipak ima pravo na prijateljstvo koje njegova porodica nije mogla zamisliti. To nije izdaja mrtvih. To je pobjeda nad ciljem onih koji su željeli da zajednički život zauvijek postane nemoguć.

Naša odluka: Govorit ćemo precizno o odgovornosti, odbiti kolektivnu krivicu, biti saveznik svakoj nevinoj žrtvi i graditi mir u kojem istina nije cijena ulaska.

Dosta je: Bosnu nećemo čekati da se spasi. Gradit ćemo je kao državu koja jednako štiti čovjeka i dovoljno je snažna da zaštiti vlastiti poredak.

Ustani i preuzmi emanet

Dosta je čekanja. Sljedeća stranica više nije tekst; ona je račun našoj generaciji.

Do ove tačke više nemamo pravo reći da ne znamo. Znamo šta nas je oblikovalo. Znamo kako je bošnjačko ime osporavano i vraćeno. Znamo da je u Srebrenici počinjen genocid nad Bošnjacima. Znamo šta rade korupcija, kupljena diploma, prazna vjera, porodično nasilje, izgubljen jezik i politika bez odgovornosti.

Sada ostaje samo pitanje: hoćemo li nešto uraditi?

Ne traži savršeno jedinstvo. Ono ne postoji. Ne čekaj da se svi dogovore, da vlast objavi program ili da veliki čovjek da znak. Izaberi posao koji možeš početi: jedna stipendija, jedan arhivski razgovor, jedna prijavljena nepravilnost, jedno dijete kojem ćeš biti mentor, jedna porodična večer bosanskog jezika, jedan radnik uredno prijavljen, jedan povratnički posao.

Radikalna promjena ne znači nasilje. Znači da više ne pregovaramo s vlastitim izgovorom. Znači da „naš“ krivac snosi posljedicu, da se diploma provjerava, da novac postaje vidljiv i da se funkcija može izgubiti. Znači da se ljubav prema Bosni mjeri onim što smo joj vratili.

Posljednji put: kako vas nije stid da još čekate?

Koliko vam još govora treba? Koliko godišnjica, odlazaka mladih, zatvorenih fabrika, kupljenih diploma i poniženih povratnika? Koliko puta ćete reći „ne može se ništa“ prije nego što priznate da ta rečenica koristi upravo onome ko želi da se ništa ne promijeni?

Kako vas nije stid da tražite heroje, a odbijate biti pouzdan čovjek? Narodu ne nedostaje samo velikih vođa. Nedostaje mu hiljade ljudi koji dođu na vrijeme, završe posao, pokažu račun, priznaju grešku i ne prodaju obraz za malu korist.

Kako vas nije stid da djeci ostavljate dug i govorite im o ponosu? Ponos nije nasljedstvo ako iza njega nema škole, jezika, sigurnosti, institucije i mogućnosti da žive od vlastitog rada.

Zato ustani. Ne protiv komšije. Ne protiv nevinog čovjeka drugog imena. Ustani protiv vlastite šutnje. Ustani protiv veze koju si planirao nazvati. Ustani protiv laži koju si htio podijeliti. Ustani protiv straha da ćeš izgubiti poznanstvo ako kažeš istinu.

Jednog dana djeca će pitati šta smo uradili kada smo sve ovo znali. Neka naš odgovor ne bude još jedna knjiga.

Zavjet jedne generacije

Veliki program nije onaj koji obećava sve. To je onaj koji svakome dodijeli dio posla.

Do ove stranice govorili smo o pamćenju i obnovi. Sada sve mora stati u odluke koje se mogu provjeriti. Ne trebamo još jedan spisak lijepih želja koji će svečano biti pročitan i tiho odložen. Treba nam generacijski zavjet: okvir rada za porodicu, ustanovu, općinu, dijasporu i državu.

Ovaj program ne pripada jednoj stranci ni jednom ideološkom krugu. Konzervativan čovjek i liberalna žena mogu se ne slagati o mnogim pitanjima, a ipak zajedno braniti školu od korupcije, jezik od nestajanja i državu od blokade. Jedinstvo ne znači identičnost. Znači dogovor o minimumu ispod kojeg ne idemo.

Prva obaveza: istina u pamćenju

Uspostavit ćemo i podržavati arhive, muzeje, baze nestalih, centre za istraživanje genocida i ratnih zločina te programe usmene historije. Svaka tvrdnja koju prenosimo djeci mora imati izvor. Srebrenicu ćemo dosljedno imenovati genocidom nad Bošnjacima, u skladu s pravosnažnim međunarodnim presudama. Tuđe žrtve nećemo skrivati, a svoje nećemo dati poricanju.

Mjerilo: digitalizirani fondovi, objavljena građa, stručni nastavni materijali i broj mladih istraživača koji nastavljaju posao.

Druga obaveza: bosanski jezik u svakoj generaciji

Osigurat ćemo nastavu bosanskog jezika u domovini i dijaspori, savremene udžbenike, dječju književnost, lekturu javnih dokumenata, prevođenje i digitalne jezičke alate. Svaka porodica izvan zemlje napraviti će vlastiti plan prenošenja jezika.

Mjerilo: djeca koja mogu razgovarati, čitati i napisati smislen tekst; dostupni rječnici, korpusi, aplikacije i prevedena djela.

Treća obaveza: nijedno talentirano dijete bez prilike

Stipendijski fondovi moraju imati jasne kriterije, mentorstvo i praćenje rezultata. Posebnu podršku trebaju djeca povratnika, siromašnih porodica, djeca s teškoćama i učenici iz mjesta bez razvijene infrastrukture. Talent ne smije ovisiti o poštanskom broju roditelja.

Mjerilo: završeno školovanje, kvalitetno zaposlenje, povratak znanja zajednici i javno objavljeni rezultati fonda.

Četvrta obaveza: dostojanstvena porodica i sigurna žena

Podržat ćemo vrtiće, roditeljska prava, savjetovališta, mentalno zdravlje, sigurne kuće i efikasnu zaštitu od nasilja. Žena mora imati stvarno pravo na nasljedstvo, rad, javni glas i napredovanje. Otac mora biti ravnopravan učesnik odgoja.

Mjerilo: dostupna usluga, brza zaštita, veće učešće žena u odlučivanju i manje neplaćenog tereta koji pada samo na njih.

Peta obaveza: znanje iznad veze

U školi, firmi, općini, stranci, džematu i udruženju birat ćemo osobu prema sposobnosti i karakteru. Konkurs mora imati objavljene kriterije, bodove i sukob interesa. Plagijat i lažna diploma moraju nositi stvarnu posljedicu.

Mjerilo: transparentno zapošljavanje, provjerene kvalifikacije, nezavisna žalba i rast povjerenja zaposlenih.

Šesta obaveza: ekonomija koja oslobađa

Povezat ćemo poduzetnike, radnike, stručne škole, poljoprivrednike i dijasporu. Ulaganje ćemo usmjeravati prema proizvodnji, tehnologiji, preradi i održivom korištenju resursa. Radnik mora biti prijavljen i plaćen, a firma oslobođena nepotrebne administracije.

Mjerilo: nova održiva radna mjesta, izvoz, produktivnost, ulaganje u razvoj i broj firmi koje prežive prijenos na novu generaciju.

Sedma obaveza: javni račun pred očima građana

Svaka institucija koja koristi javni ili prikupljeni novac objavit će prihod, trošak, ugovor i rezultat u razumljivom obliku. Nećemo braniti korupciju zato što počinitelj pripada našoj stranci, porodici ili zajednici.

Mjerilo: dostupni podaci, nezavisne revizije, provedene preporuke i brzi postupci kada postoji sumnja.

Osmo obaveza: kultura koja stvara, a ne samo obilježava

Otvorit ćemo biblioteke, digitalizirati arhive, podržati izdavaštvo, film, muziku, pozorište i nove medije. Svako mjesto treba prostor u kojem mladi mogu stvarati. Svečanost neće zamijeniti cjelogodišnji rad.

Mjerilo: nova djela, publika, prevodi, sačuvani fondovi i umjetnici koji mogu raditi bez političke poslušnosti.

Deveta obaveza: vjera kao emanet i dobro djelo

Vjerske ustanove čuvat će autonomiju, znanje, transparentnost i otvorenost prema stvarnim problemima ljudi. Pobožnost nećemo mjeriti odjećom i glasnoćom, nego pravednim postupanjem, brigom za slabog i odbijanjem zloupotrebe.

Mjerilo: povjerenje zajednice, javni izvještaji, stručni programi pomoći i vidljivo smanjenje prostora između govora i ponašanja.

Deseta obaveza: dijaspora kao ravnopravna mreža

Uspostavit ćemo registre stručnosti, mentorski rad, ljetne škole, investicijske kanale i jednostavne javne usluge za ljude vani. Dijaspore će doprinositi znanjem i kapitalom, ali i poštovati iskustvo ljudi koji svakodnevno žive u zemlji.

Mjerilo: zajednički projekti, otvorena radna mjesta, studentske razmjene, sačuvan jezik i trajne veze druge i treće generacije.

Jedanaesta obaveza: Bosna kao funkcionalna zajednička država

Branit ćemo suverenitet, teritorijalni integritet i sposobnost Bosne i Hercegovine da provede zakon. Tražit ćemo ustavni razvoj koji spaja ravnopravnost naroda s jednakim pravom građana. Nijedan dio zemlje nećemo prestati smatrati svojim državnim prostorom, a nijednog njenog čovjeka gostom zbog imena.

Mjerilo: provedene presude, funkcionalnije institucije, siguran povratnik, jednako pravo kandidature i javna usluga koja ne pita za pripadnost.

Dvanaesta obaveza: mir koji čuva istinu

Odbacit ćemo rasizam, fašizam, antisemitizam, islamofobiju, kolektivnu krivicu i političko nasilje. Razgovarat ćemo sa svakim ko priznaje pravo Bosne i Hercegovine i ljudsko dostojanstvo, a na poricanje genocida odgovarati dokumentom, pravom i obrazovanjem.

Mjerilo: sigurnije zajednice, zaštićena mjesta sjećanja, manje govora mržnje, više zajedničkih projekata i nijedna laž prihvaćena kao cijena mira.

Ko treba početi

Najlakše je ovaj program poslati političaru i nastaviti po starom. Ali svaka tačka ima početak koji ne traži ministarski potpis. Porodica može uvesti večer čitanja. Firma može objaviti kriterij zapošljavanja. Udruženje može prikazati račun. Stručnjak iz dijaspore može uzeti jednog mentija. Građanin može provjeriti vijest. Vjernik može vratiti dug. Nastavnik može odbiti ponižavanje učenika.

Institucije su ipak nezamjenjive. Ne smijemo privatnom dobrotom pravdati lošu državu. Volonter ne može trajno zamijeniti socijalnu službu, donacija bolnicu, a porodična pomoć ekonomsku politiku. Naša mala djela trebaju stvarati pritisak i primjer za velika pravila.

Ovaj zavjet treba čitati svake godine i pitati: šta je pomjereno? Ako ništa nije, problem nije u tome što su ciljevi previsoki, nego što ih nismo pretvorili u nosioce, rokove i budžete. Sljedeći korak nakon knjige je tabela odgovornosti.

Mi ne čekamo savršeno jedinstvo. Počinjemo s ljudima koji su spremni. Uspješan model privlači više od deset poziva na slogu. Kada jedna škola postane bolja, jedna općina transparentnija i jedan fond pouzdan, riječ „možemo“ prestaje biti parola.

Naša odluka: Svake godine izabrat ćemo najmanje jednu obavezu koju možemo pretvoriti u mjerljiv rezultat i javno ćemo reći šta smo uradili, a šta nismo.

Kada naša djeca otvore ovu knjigu

Ne pišemo da bi nas potomci hvalili. Pišemo da nas ne bi morali ponavljati.

Zamisli dijete koje ovu knjigu otvara za dvadeset ili pedeset godina. Možda živi u Sarajevu, Prijedoru, Mostaru, Novom Pazaru, Beču, Torontu ili gradu koji danas ne povezujemo s našim imenom. Možda bosanski govori savršeno, možda zastane kod stare riječi. Na koricama vidi „Probudi se, Bošnjake“ i pita se jesmo li se zaista probudili.

Voljeli bismo da odgovor pronađe brzo: borili smo se protiv onoga što čovjeka čini manjim. Protiv zaborava koji drugi koristi da porekne našu žrtvu. Protiv laži kojom mi uljepšavamo vlastitu slabost. Protiv neznanja, korupcije, siromaštva duha, straha od pitanja i navike da čekamo spasitelja.

Voljeli bismo da mu neki dijelovi ove knjige zvuče zastarjelo. Da ne razumije zašto je veza nekada bila važnija od sposobnosti. Da mu bude čudno što žena nije uvijek bila jednako sigurna i plaćena. Da se začudi da su djeca učila u podijeljenim školama i da je političar mogao veličati ratnog zločinca. Knjiga koja opisuje probleme želi da je budućnost u tim dijelovima pobijedi.

Ali želimo da razumije Srebrenicu. Ne kao naslijeđenu mržnju, nego kao utvrđenu istinu o genocidu nad Bošnjacima i upozorenje šta se događa kada propaganda, institucija i oružje spoje dehumanizaciju s nekažnjivošću. Želimo da zna imena žrtava i da nijedno nevino dijete druge pripadnosti ne smatra krivim zbog njih.

Želimo da poznaje Bosnu. Ne samo granicu na karti, nego vodu, kamen, gradove, jezike, molitve, knjige i ljude. Da može voljeti njenu složenost bez potrebe da je pojednostavi. Da zna da Bošnjaci u njoj nisu ni privremeni ni nadređeni: oni su jedan od njenih državotvornih naroda, odgovorni da je čuvaju kao zajedničku državu.

Ako smo učinili svoj posao, to dijete neće identitet nositi kao oklop. Nosit će ga kao uspravno držanje. Moći će ući u svijet bez stida i bez potrebe da ponizi drugoga. Govorit će bosanski i još jezika. Poznavat će svoje pretke, ali neće tražiti od njih gotov odgovor za novu tehnologiju, novu krizu i novu ljubav.

Možda će pronaći i naše neuspjehe. Vidjet će tačku zavjeta koju nismo izvršili, školu koju nismo popravili, arhiv koji nismo spasili ili političara kojem smo predugo vjerovali. Neka nas ne štedi. Ljubav prema precima ne traži da ih proglasi savršenima. Dovoljno je da prepozna da smo pokušali ostaviti mu više istine nego izgovora.

Najljepši završetak ove knjige neće biti posljednja rečenica. Bit će neka radnja koju nikada nećemo vidjeti: kada čitalac vrati knjigu na policu, nazove čovjeka s kojim treba pokrenuti stipendiju, zapiše bakinu priču, prijavi korupciju, pročita presudu, zagrli dijete, nauči novu vještinu ili glasa bez straha.

Tada „mi“ s prve stranice dobija novo lice. Više nismo samo mi koji smo pisali i čitali danas. U njega ulazi još jedna generacija.

I ona ne nasljeđuje samo našu borbu.

Nasljeđuje Bosnu koju smo joj uspjeti ostaviti.

Bošnjački zavjet

Mi, Bošnjaci, čuvamo svoje ime bez oduzimanja tuđeg.

Bosnu i Hercegovinu smatramo svojom matičnom državom i zajedničkom domovinom svih njenih ljudi. Nijedan njen kraj ne otpisujemo, nijednog njenog građanina ne proglašavamo gostom i nijednu vlast ne stavljamo iznad njena zakona.

Pamtimo genocid nad Bošnjacima u Srebrenici, progon, logore, opsade i svaku nevinu žrtvu. Pamtimo tačno, iz presuda, arhiva i svjedočenja. Ne pristajemo na poricanje. Ne prenosimo krivicu na nedužno dijete.

Čuvamo bosanski jezik tako što ga govorimo, čitamo, pišemo, razvijamo i predajemo dalje. Čuvamo vjeru tako što smo pravedni kada niko ne gleda. Čuvamo porodicu tako što je činimo sigurnom. Čuvamo ženu tako što joj ne oduzimamo ono pravo koje tražimo za sebe.

Znanje stavljamo iznad veze. Rad iznad prazne parole. Instituciju iznad vođe. Javni interes iznad rođaka. Činjenicu iznad glasine. Budućnost djeteta iznad udobnosti našeg položaja.

Ne veličamo vlastitu nadmoć. Odbacujemo rasizam, fašizam, antisemitizam, islamofobiju, kolektivnu krivicu i nasilje nad nevinim. Snagu ne mjerimo brojem ljudi koje možemo uplašiti, nego brojem ljudi koje možemo zaštititi.

Dijasporu ne zovemo samo kada trebamo novac. Povratnika ne spominjemo samo na godišnjicu. Borca ne koristimo samo u kampanji. Majku žrtve ne ostavljamo samu poslije govora. Svakom obećanju dajemo nosioca, rok i račun.

Ne čekamo jednog spasitelja. Svako od nas preuzima dio rada koji može izvršiti danas.

Naša borba nije protiv naroda.

Naša borba je za istinu, dostojanstvo, znanje, pravdu, slobodu i Bosnu.

Naša borba počinje od nas.

Dosta je: Naša borba počinje od nas, danas, djelom koje može biti provjereno.

Napomena o izvorima

Ova knjiga je manifest, a ne zamjena za naučnu monografiju. Historijske tvrdnje oslonjene su na istraživačku literaturu, međunarodne presude, ustavne dokumente i fondove ustanova navedenih u nastavku. Autorski sudovi, pozivi i rečenice označene kao „Naša odluka“ pripadaju programu knjige, a ne citiranim izvorima.

Kod srednjovjekovne Bosne namjerno je izbjegnuto preslikavanje današnjih nacionalnih identiteta u epohu u kojoj su pripadnost i politički jezik bili drukčiji. Pitanje Crkve bosanske, odnosa prema bogumilstvu i veza između srednjovjekovnog stanovništva i kasnijih procesa ostaje predmet stručne rasprave. Povelja bana Kulina korištena je kao dokaz razvijene političke i trgovačke komunikacije, ne kao savremeni nacionalni manifest.

Osmansko razdoblje predstavljeno je kao višestoljetna društvena preobrazba. Prihvatanje islama nije objašnjeno jednom pobudom niti jednom naredbom, nego kao postepen i regionalno raznolik proces. I razvoj gradova i vakufa, i imperijalna hijerarhija, ratovi i izbjeglištvo pripadaju istoj historijskoj slici.

Za Drugi svjetski rat knjiga odbija kolektivnu nevinost i kolektivnu krivicu. Bošnjaci su stradali, pružali otpor, spašavali progonjene, ali su pojedinci i formacije s

muslimanskim pripadnicima učestvovali i u zločinima. Muslimanske rezolucije iz 1941. važne su kao dokumentirani protesti protiv ustaških progona, ali ne brišu pojedinačnu odgovornost.

Za rat 1992–1995. korišten je jezik sudski utvrđenih činjenica gdje takve presude postoje. Knjiga razlikuje širi pojam ratnog zločina, zločina protiv čovječnosti i pravnu kvalifikaciju genocida. U Srebrenici je u julu 1995. počinjen genocid nad Bošnjacima. To su utvrdili Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju i njegov rezidualni mehanizam, a Međunarodni sud pravde potvrdio je pravnu kvalifikaciju genocida u predmetu Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore. Izraz se ne ublažava niti zamjenjuje neodređenom riječju „tragedija“.

Kada knjiga govori o odgovornosti institucija i politika, ona ne prenosi krivicu na cijeli narod niti na potomke. Ta razlika nije ustupak poricanju nego princip prava: činjenice i odgovornost moraju biti precizne da bi pamćenje bilo snažno.

Procjene o dijaspori zavise od definicije — državljanstva, mjesta rođenja, porijekla ili samoidentifikacije. Navedena procjena od približno 1,7 miliona ljudi bosanskohercegovačkog porijekla u inostranstvu preuzeta je iz novijeg izvještaja Svjetske banke i služi kao pokazatelj razmjera, ne kao konačan popis Bošnjaka.

Programska poglavlja o obrazovanju, ekonomiji, medijskoj pismenosti, upravi i razvoju spajaju opća savremena saznanja s autorskim prijedlozima. Njihove preporuke treba dalje pretvoriti u lokalne planove, budžete, rokove i mjerila.

Izbor izvora i literature

Historija, identitet i Bosna

- Cathie Carmichael, A Concise History of Bosnia, Cambridge University Press, 2015.
- Mirsad Kriještorac, First Nationalism Then Identity: On Bosnian Muslims and Their Bosniak Identity, University of Michigan Press, 2022.
- Noel Malcolm, Bosnia: A Short History, dopunjena izdanja.
- Robert J. Donia i John V. A. Fine Jr., Bosnia and Herzegovina: A Tradition Betrayed, Columbia University Press, 1994.
- Mark Pinson, ur., The Muslims of Bosnia-Herzegovina: Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia, Harvard University Press, 1993.
- Francine Friedman, The Bosnian Muslims: Denial of a Nation, Westview Press, 1996.
- Marko Attila Hoare, The Bosnian Muslims in the Second World War: A History, Oxford University Press, 2013.
- Iva Lučić, „In the Service of the Nation: Intellectuals’ Articulation of the Muslim National Identity“, Nationalities Papers.
- Xavier Bougarel, Islam and Nationhood in Bosnia-Herzegovina: Surviving Empires, Bloomsbury, 2017.

- Tone Brंगा, *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village*, Princeton University Press, 1995.

Baština, jezik i ustavni okvir

- UNESCO World Heritage Centre, „Old Bridge Area of the Old City of Mostar“.
- UNESCO World Heritage Centre, „Stećci Medieval Tombstone Graveyards“.
- UNESCO Memory of the World, „Sarajevo Haggadah Manuscript“.
- UNESCO Memory of the World, arhivska građa Dubrovačke Republike, uključujući tradiciju čuvanja Povelje bana Kulina.
- Office of the High Representative, General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina, Aneks 4: Ustav Bosne i Hercegovine.
- ISO 639-3 Registration Authority, kod „bos“ za bosanski jezik.
- Senahid Halilović, *Pravopis bosanskoga jezika i kasnija normativna izdanja*.
- Robert D. Greenberg, radovi o jeziku i identitetu na prostoru bivše Jugoslavije.

Rat, genocid i pamćenje

- International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, predmeti i informativni materijali o Srebrenici.
- International Residual Mechanism for Criminal Tribunals, „Srebrenica Genocide“ i pravosnažne presude.
- International Court of Justice, *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*

(Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro),
presuda od 26. februara 2007.

- Ujedinjene nacije, Rezolucija Generalne skupštine 78/282 o Međunarodnom danu sjećanja i obilježavanja genocida u Srebrenici 1995, 2024.
- Memorijalni centar Srebrenica-Potočari, arhivi, publikacije i usmena historija.

Društvo, dijaspora i budućnost

- World Bank, izvještaji o migracijama, dijaspori i razvojnim prilikama Bosne i Hercegovine, uključujući publikaciju iz 2024. o povezivanju s dijasporom.
- International Organization for Migration u Bosni i Hercegovini, programi radnih migracija i uključivanja dijaspore.
- World Bank, Human Capital Project i pripadajući podaci o obrazovanju, zdravlju i produktivnosti.
- European Commission, Bosnia and Herzegovina Report 2024.
- UNESCO, programi i nacionalne konsultacije o medijskoj i informacijskoj pismenosti u Bosni i Hercegovini.
- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, demografske i popisne publikacije.

Odabrani mrežni izvori

- University of Michigan Press: <https://press.umich.edu/Books/F/First-Nationalism-Then-Identity2>
- Cambridge University Press: <https://www.cambridge.org/core/books/concise-history-of-bosnia/>

- Ustav Bosne i Hercegovine: <https://www.ohr.int/dayton-peace-agreement/annex-4/>
- IRMCT — Srebrenica: <https://www.irmct.org/en/mip/features/srebrenica>
- ICTY — Srebrenica: <https://www.icty.org/en/outreach/bridging-the-gap-with-local-communities/srebrenica>
- Međunarodni sud pravde, predmet 91: <https://www.icj-cij.org/case/91/judgments>
- Ujedinjene nacije — obilježavanje genocida u Srebrenici: <https://www.un.org/en/observances/srebrenica-genocide-commemoration-day>
- UNESCO — Stari most u Mostaru: <https://whc.unesco.org/en/list/946/>
- UNESCO — stećci: <https://whc.unesco.org/en/list/1504/>
- UNESCO — Sarajevska Hagada: <https://www.unesco.org/en/memory-world/sarajevo-haggadah-manuscript>
- ISO 639-3 — bosanski: <https://iso639-3.sil.org/code/bos>
- World Bank — dijaspora Bosne i Hercegovine: <https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/7b079e72-3cab-4679-92cc-22fb27da726d>
- IOM Bosnia and Herzegovina — dijaspora: <https://bih.iom.int/labour-migration-and-diaspora-engagement>
- UNESCO — medijska i informacijska pismenost u Bosni i Hercegovini: <https://www.unesco.org/en/articles/unesco-supported-national-consultations-media-and-information-literacy-bosnia-and-herzegovina>

Završna riječ autora

Ova knjiga ne traži čitaoca koji će se sa svakom rečenicom složiti. Traži čitaoca koji neće ravnodušno zatvoriti posljednju stranicu.

Ako u njoj pronađeš tvrdnju koju treba dopuniti, traži izvor i napiši bolju. Ako prepoznaš zadatak koji možeš uraditi, ne čekaj dozvolu velikog čovjeka. Ako osjetiš ponos, daj mu oblik djela. Ako osjetiš bol, ne predaj je mržnji.

Narod se ne obnavlja jednom knjigom. Ali ponekad knjiga pomogne čovjeku da jasno izgovori odluku koju je dugo nosio bez riječi.

Neka ova bude takva.

PROBUDI SE, BOŠNJAČE

**Ovo nije knjiga koja uspavljuje Bošnjake.
Ovo je knjiga koja ih budi.**

U deset velikih poglavlja Probudi se, Bošnjake govori bez izgovora: o imenu koje nosimo, genocidu nad Bošnjacima u Srebrenici koji se mora pamtiti, vjeri koja se dokazuje karakterom i Bosni i Hercegovini koja se ne čuva riječima nego uređenim institucijama.

Ona pita: kako vas nije stid da se kunete u Bosnu, a kradete od nje; da slavite znanje, a kupujete diplome; da govorite o vjeri, a varate radnika; da tražite pravdu, a branite „svoga“ lopova?

Radikalna je prema našim slabostima, ne protiv drugih naroda. Odbija mržnju i nasilje, ali odbija i šutnju, podaništvo, poricanje, licemjerstvo i čekanje spasitelja.

„Nećemo šaptati. Ali nećemo ni mrziti. Govorit ćemo dovoljno glasno da nas probudi vlastiti glas.“